SERMAYE ve DUYGULAR

Çorapların Yeri

—

Christian Marazzi

çev. Münevver Çelik

otonom politika

SERMAYE ve DUYGULAR

Christian Marazzi

Sermaye ve Duygular
Çorapların Yeri

Christian Marazzi

Christian Marazzi 1951 yılında İsviçre'nin Lugano kentinde doğdu. Lisans eğitimini Padova Üniversitesi Politik Bilimler bölümünde, yüksek lisansını London School of Economics'de, doktorasını Londra Kent Üniversitesi'nde tamamladı. Padova Üniversitesi'nde, New York Devlet Üniversitesi'nde ve Lausanne Üniversitesi'ne dersler verdi. Halen Scuola Universitaria della Svizzera Italiana'da Sosyo-Ekonomik Araştırma Bölüm başkanıdır. İsviçre'de yaşayan Marazzi, İtalyan post-Fordist hareketin önde gelen kuramcılarındandır ve post-Fordist kapitalizmde finansallaşma süreçleri üzerine çalışmaktadır. Eserleri arasında *Capital and Affects* [*Sermaye ve Duygular*, Otonom Yayıncılık, 2017]; *The Violance of Financial Capitalism*, [*Finansal Kapitalizmin Şiddeti*, Otonom Yayıncılık, 2014]; *Capital and Language*, Semiotext(e), 2008 [*Sermaye ve Dil*, Ayrıntı Yayınları, 2010]; *Il communismo del capitale*, [*Sermayenin Komünizmi*, Otonom Yayıncılık, 2014] yer alır.

Otonom 83

Politika Dizisi 26

Sermaye ve Duygular
Çorapların Yeri
Christian Marazzi

ISBN 978-975-6056-86-8
1. Basım Ocak 2017

Kitabın Özgün Adı
Capital and Affects (Il posto dei calzini)
© Edizioni Casagrande, 1994
© Otonom Yayıncılık, 2014

Çeviren
Münevver Çelik

Yayıma Hazırlayan
Sinem Özer

Kapak ve İç Tasarım
H. Mert İnan

Baskı ve Cilt
Gün Matbaacılık Reklam Film Basım Yayın San.Tic.Ltd.Şti.
Beşyol Mah.Akasya Sk. No: 23/A
Küçükçekmece / Sefaköy/ İstanbul
Tel: 0212 580 63 81

Yayınevi Sertifika no: 31383
Otonom Yayıncılık
Firuzağa Mah. Çukurcuma Cad. Yazıcı Çıkmazı No:2
Beyoğlu - İSTANBUL
Tel 0 212 244 87 09
iletisim@otonomyayincilik.com
www.otonomyayincilik.com

Sermaye ve Duygular
Çorapların Yeri

Christian Marazzi

İÇİNDEKİLER

7 Giriş

15 Önsöz

17 İşten Başlamak

69 Ölçülemezliğin Kuralları

105 Devlet ve Piyasa

151 Sonsöz

Giriş

İngilizce konuşan dünyada İtalyan post-işçici düşünürlerin çalışmaları, Michael Hardt ve Antonio Negri'nin *İmparatorluk* kitabı yayımlandıktan sonra ilgi görmeye başladı. Bu hayli geç kalmış bir ilgidir.[1] İsviçre'nin İtalyanca konuşulan Ticino kantonunda doğan Christian Marazzi, Franco "Bifo" Berardi gibi İtalyan otonomistlerinin daha genç kuşağındandır. Antonio Negri onun eski hocalarındandır. 1980'lerin başlarında İtalya'dan ayrılan Marazzi, birkaç yıl New York'ta yaşadı ve London Schools of Economics'te ekonomi politik eğitimi aldı. Andrea Fumagalli, Antonella Corsani ve Carlo Vercellone gibi sürgündeki diğer İtalyan iktisatçılarla ilişkilerini hep sürdürdü ve çok defa onlarla birlikte çalıştı. Halen Universita della Svizzera Italiana'da toplumsal araştırma dersleri vermektedir.

1 Christian Marazzi ve Sylvere Lotringer, 1980'de *Autonomia: Post-Political Politics* başlığıyla Semiotexte(e) için özel bir sayı hazırladılar. Bu çalışma, İtalya'da ya hapse atılmış ya da devlet baskısı yüzünden yurtdışına çıkmak zorunda kalmış olan Otonomist entelektüeller ve eylemcilerin içinde bulunduğu zor koşulları duyurabilmeyi amaçlıyordu.

İlk kez 1994'te İsviçre'de yayımlanan (1999'da İtalyanca ilk baskı için yeniden gözden geçirilen) ve orijinal başlığı *Çorapların Yeri* olan *Sermaye ve Duygular*, halen küçük bir "klasik" olarak görülmekte ve çağdaş kapitalizmin eleştirisine girişen çoğu düşünürün temel referanslarından birini oluşturmaktadır. Marazzi'nin çok ufuk açıcı olan bu ilk eserinin, daha sonra yazdığı iki kitabının yayımlanmasından sonra İngilizceye çevrilmesi paradoks gibi görünse de bütün gerçek klasikler gibi *Sermaye ve Duygular*'ın da, daha geniş bir okur kitlesine ulaşmadan önce, ağızdan ağza yayılarak kendi okurunu yaratması ve benzer fikirleri olan entelektüeller arasında okunup tartışılması gerekti. Çeviri söz konusu olduğunda ise, yeni ekonominin gereklerine de uygun olarak, talebin her zaman arzdan önce geldiğini biliyoruz.

Ama tüm bunların yanında, bu çeviriyi mecbur kılan başka nedenler de vardı. Bu kitapta çok etkileyici bir şekilde analiz edilen 1992 ekonomik krizi, o zamanlar henüz "sistemik" bir ekonomik başkalaşımın belirtisi olarak algılanmıyordu. 2000'deki "nokta com"[2] krizi ve 2008'deki finansal krizden sonra, kapitalizmin en sadık savunucuları bile bir yerlerde hata yaptıklarını düşünür olmuştu. Marazzi küresel iflasın ortasında yazdığı *Finansal Kapitalizmin Şiddeti*[3] adlı broşürüyle, finansal krizi, ekonomik genişleme eksikliğinin içe patlayan bir sonucu yerine sermaye birikiminin temel bir bileşeni olarak anlamamıza olanak sağlayan önemli araçlar sundu.

Yeni Ekonomi, Yeni Sömürü

Bill Clinton'un başkanlığının ilk döneminde hayata geçirilen Fordizmden post-Fordizme geçiş gerçek bir dönüm nok-

2 90'ların sonunda internet sektörüyle bağlantılı şirketlerin borsadaki spekülatif artışıyla oluşan balonun patlaması sonucunda meydana gelen kriz. Bu krizde belli başlı internet şirketleri kendilerini kurtarmayı başarsa da pek çoğu borsada büyük kayıplar yaşadı ve battı. (ç.n.)

3 Semiotext(e), 2008; *Küresel Ekonomide Kriz*, çev. Irmak Ertuna Howison, Otonom Yayıncılık, 2012 içinde, s. 21-60. (ç.n.)

tasıydı. Yüksek işsizlik oranları, kredi zorlukları, endüstriyel ve tarım sektöründe yaşanan geri döndürülemez kayıplarla birlikte beliren 1991-92 krizi, üretimde sistemik bir değişime işaret ediyordu. Sermayeye değer kazandıran şey artık fiziksel çalışma değil, dilsel becerilerdi. Dil, meta üretiminde ve metaların ekonomik değer kazanımında asli bir unsur haline geliyordu. Sadece metaların üretim sürecinde değil, üretimin "gerçekleşmesi", yani artı değerin parasallaşması bakımından da temel bir işlev kazanıyordu.

1990'ların başında Marazzi, "tam-zamanında" üretimin ortaya çıkışında, iletişime dayanmanın ne kadar önemli bir araç olduğunu ayrıntılarıyla göstermişti: Mal ve hizmetlerin artık kitlesel olarak değil, talebe göre arz edilmesi karmaşık iletişim araçları sayesinde mümkündü. Bu kitapta olduğu kadar bundan sonrakilerde de Marazzi'nin tüm bir çalışmasının özgünlüğü, mevcut değer yaratma ve sömürü biçimlerini kuran pratikleri, onları meşrulaştırabilir veya kaçınılmaz kılmaksızın açıklayabilme becerisinde yatar. Bu kitabın özellikle ilk iki bölümünde kullandığı kaynakların çoğu, kapitalist ekonomiye tamamen teşne ana akım iktisatçılara ve iş dünyasının liderlerine aittir. Yönetim "guru"su Peter Drucker'dan Intel'in CEO'su Andy Grove'a, o zamanlar daha az tanınan Paul Krugman'dan sistemle henüz daha uzlaşmamış olan Paul Romer'e kadar, bu kitapta sunulan isimlerin çoğu, okuyucuların tanıdık olduğu ama genellikle günümüz kapitalizminin radikal eleştirisiyle ilgisi olmayan isimlerdir. Marazzi'nin *Sermaye ve Dil* kitabına yazdığı önsözde Michael Hardt'ın da dediği gibi "Finans piyasalarının ve iktisadi politikaların karmaşık yönlerini genel halka aktarabilen iktisatçılara zaten ender rastlanıyor. Marazzi, çağdaş siyasi ve toplumsal teorinin en heyecan verici damarlarına ilgi duyan ve bunları geliştirebilen... daha da ender rastlanan bir iktisatçıdır."[4]

4 Christian Marazzi, *Sermaye ve Dil,* çev. Ahmet Ergenç, Ayrıntı Yayınları, 2010, s.8.

Kapitalist birikim tarzının yeni krizleri, az rastlanan ve öngörülemez olaylar değildir, aksine bütünüyle bu birikim tarzının işleyişine içkindir. Aslında *Sermaye ve Duygular*'da da öne sürüldüğü üzere, giderek "iletişimsel", bugünün ifadesiyle "bağlantılı" hale gelen bir ortamda, ekonomik döngüler çarpıcı derecede kısalmış ve kapsama alanı çok daha genişlemiştir, çünkü parasallaşma sürecindeki bütün dengesizlikler derhal küresel bir ölçek kazanır. Paul Virilio'nun 1970'lerin sonunda iddia ettiği üzere hız, günümüz toplumlarında kültürel ve toplumsal değişimin temel gücü ise eğer, enformasyonun, insan beyninden çok daha hızlı çalışan karmaşık teknik sistemler yoluyla aktarıldığı günümüz ekonomisi için bu kesinlikle çok daha geçerlidir.[5]

Teknik ve finansal yenilikler, emeğin yönetilmesinde ciddi değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Sonuç olarak işgücü, giderek daha da istikrarsızlaşan bir değer üretimi sürecine uyum sağlamak zorunda kalmıştır. Geçici istihdam ve yaygın işsizlik, artık günümüzün kapitalist örgütlenmesinin sistemik bir özelliği haline gelmiştir. "Kendini yeniden icat et" biçimindeki toplumsal buyruk, artık insan sömürüsünün yeni biçimlerinin ayrılmaz parçasıdır. *Sermaye ve Duygular*, işte bu mekanizmaları açıklayan ilk metinlerden biridir: Toplumsal bakımdan bu mekanizmalar ulusal ve uluslararası düzeyde zengin ve yoksul arasındaki uçurumu giderek genişletmekte, politik bakımdan ise kamusal alanı ürkütücü boyutlarda erozyona uğratarak "orta sınıf" terimini giderek anlamsızlaştırmaktadır. Son kitaplarından birinde Franco "Bifo" Berardi, bu yeni tekno-ekonomik konfigürasyon içinde bireyin ödediği psikolojik bedelin hayli ağır olduğuna işaret eder: "Bir zamanlar serbestçe gezinen ve tahmin edilemez olan ruh, üretim makinesini yapılan-

5 Bunun en iyi örneği, 6 Mayıs 2010'da Dow Jones indeksinde meydana gelen, uluslararası bilgisayar ağlarının daha da büyümesine neden olduğu bir insan hatasına atfedilmekle birlikte sırrı tam çözülememiş olan düşüştür.

dıran işlemsel müdahaleler sistemiyle uyumlu hale gelebilmek için işlevsel patikaları takip etmek zorunda artık... Sanayi fabrikaları bedeni kullanmış ve onu ruhunu montaj hattının berisinde bırakmaya zorlamıştı... Gayrimaddi fabrika ise bizden ruhumuzu –zekâmızı, duyarlılığımızı, yaratıcılığımızı ve dilimizi- kullanılabilir halde tutmamızı istiyor."[6]

Son üç yıldır *The New York Times* ve diğer gazeteler, işsizlik, sağlık bakım hizmetlerinin yetersizliği ve ezici borçlar yüzünden artık yıkılmış olan Amerikan banliyösü rüyasının eski sakinlerinin, yani şimdinin yeni yoksullarının yürek parçalayıcı hikâyelerini yayımlıyor. Hacizler, kentsel yıkım, çöken altyapılar ve kamu açıklarına dair bu acı hikâyeler, "mali muhafazakârlar" ile "liberal savurganlar" arasında bir politik çekişme konusu haline geldi. Bu ahmakça duyarlılık ortamında, *Sermaye ve Duygular*'ın sunduğu açık ve bilgilendirici analiz, kendimizi bu duruma nasıl soktuğumuzu sarsıcı bir şekilde hatırlatır.

Sermaye ve Duygular'ın yazıldığı 1990'ların başında, bu ekonominin belli sektörlerinde, özellikle de yazılım tasarımı ve yönetiminde çalışmaya, büyük bir iyimserlikle, bir övünç kaynağı gibi bakılıyordu. Sermaye ile bu yeni "serflerin" zihinsel ve duygulanımsal kapasiteleri arasındaki ilişkinin sömürücü niteliği, yeni ekonominin "en ileri" alanında çalışıyor olma duygusunun gölgesi altında kalmıştı. Daha sonra "nokta com" balonunun patlaması ve enformasyon emeğinin daha ucuz olduğu başka ülkelerden temini, bu kendini değerli hissetme duygusunu önemli ölçüde zedeledi; artık enformasyon işçileri kendilerini, itibar edilmeyen diğer "gayrimaddi" emekçilere, bakım ve sağlık sektörlerinde çalışan ve büyük oranda, elbirliğine dayalı, toplumsal ve duygulanımsal ilişkilerin yaratımında yer alan bu insanlara daha yakın hissediyorlar. 2007-2008

6 Franco "Bifo" Berardi, *Ruh İşbaşında, Yabancılaşmadan Otonomiye*, çev. Fırat Genç, Metis Yayınları, 2012, s. 166.

finansal krizinden sonra yöneticilik alanı bile ihtişamını kaybetti, zira geriye yönetilecek bir şey kalmadıysa yöneticiye de gerek yoktu. Günümüzün emek piyasasında sömürünün mevcut biçimlerinin ortaya çıkardığı gerçeklikleri göz ardı etmek gittikçe zorlaşıyor.

Marazzi'nin dilsel süreçlerin ve dolayısıyla zihinsel etkinliğimizin en temel biçiminin kapitalist değerlenmesine yaptığı vurgu, bu süreçlerin sevgi ve bilginin ortak mekânından çekip çıkarılmaları ve çarpıtılmış, manipüle edilmiş biçimlerde yeniden dolaşıma sokulmaları nedeniyle entelektüel alanda yaşanmakta olan sığlaşmaya da dikkat çeker. Deleuze ve Guattari'nin Marazzi'den sadece birkaç yıl önce dile getirdiği gibi, "eğer kavramın üç çağı, ansiklopedi, pedagoji ve ticari profesyonel formasyon ise, bunlardan yalnızca ikincisi, birincinin dorukların-dan üçüncünün felaketi içine yuvarlanmamıza engel olabilir."[7] Christian Marazzi'nin çalışması, tam da günümüz toplumsal manzarasını ele geçirmenin yeni ve daha adil yollarını bulmaya çalıştığımız şu günlerde ihtiyaç duyduğumuz pedagojinin bir örneği olarak okunmalıdır.

Yeni Sömürü, Yeni Mücadeleler

Christian Marazzi, hem *Sermaye ve Duygular*'da hem de sonraki kitaplarında ikna edici biçimde açıkladığı gelişmeleri dışarıdan eleştirmez. Ama buradan yola çıkarak, iktidar araçlarını analiz etmek için onun politik bağlılığından vazgeçtiği sonucuna varmak yanlış olur. Pedagoji, her daim bir kamusal müdahale alanına işaret ettiği için, salt akademisyenlikten daha ileri bir adımdır. Aslında Marazzi'nin ekonomiye dair araştırmalarının bütün motivasyonu her şeyden önce politiktir. Marazzi, olası müdahalelerin hatlarını belirgin kılmaya çalışırken, son on yıldır yoğun bir şekilde tartışılmakta olan

7 Gilles Deleuze ve Félix Guattari, *What is Philosophy?,* New York: Columbia University Press, 1994, s.12. [*Felsefe Nedir?,* çev. Turhan Ilgaz, YKY, 2001]

iki örgütlenme ve kurum düzeyine işaret eder. Yerelde, makro-kurumlardan bağımsız gelişen topluluk inisiyatiflerinin çeşitli biçimlerini, örneğin İsviçre kentlerindeki mahallelerde uyuşturucu bağımlılarını toplumsal yaşama yeniden kazandırmaya çalışan programları inceler. Antonio Gramsci'nin "sivil toplum" kavramını yeniden ele alan Marazzi, kamusal alanın mevcut kapitalist sömürü biçimleri yüzünden parçalanmasını telafi edebilmek için, sınırlı, merkezsiz ve enlemesine sosyal yurttaşlık biçimlerinin ne kadar gerekli olduğunu gösterir. "Yalın üretim"in[8] tek panzehiri, gerçekten de sömürülenlerin "yalın örgütlenmesi"dir. Küresel deneyimler, hükümetlerin sadece kalıcı ve nihayetinde bağımsız olan toplumsal eylemler karşısında hareket geçmek zorunda kaldığını gösteriyor.

Üretim tarzı değil, sadece bir politik rejim terse çevrilebilir. Ekonomik değerlenmenin gereklilikleriyle politik rejimlerin altının oyulmakta olduğu böyle bir dönemde, eşitsiz zenginlik dağılımını ve toplumsal yoksunluğu ağırlaştıran sistemik eğilimlere kısmen de olsa karşı koyabilmek için, azınlıkçı [*minoritarian*] ve marjinal sosyoekonomik örgütlenme biçimlerini hayata geçirmek stratejik olarak tercih edilebilir. Marazzi, *Sermaye ve Duygular*'ın sonunda işaret ettiği politik gündemi, *Sermayenin Komünizmi* adlı kitabının girişinde daha ayrıntılı bir şekilde ortaya koyar: "Mücadelenin hedefleri açıktır: piyasaları ve finans sistemini yönetmek için kuralların ortaklaşa ve aşağıdan dayatılması; kamu hizmetlerine, eğitime ve refaha yatırım politikaları sunmak için sosyal seferberlik, enerji çevi-

8 "Yalın üretim" ya da "düşük maliyetli üretim" (*lean production*), ürün ve hizmet yaratma sürecini israflardan arındırıp sadeleştirerek, sunulan değeri mükemmelleştirmek ve bu yolla şirketin kârlılığını arttırmak amacını taşıyan kavram, sistem ve teknikler bütünüdür. Tasarımdan sevkiyata tüm ürün/hizmet yaratma aşamalarındaki her türlü israfın yok edilmesi yoluyla maliyetlerin düşürülmesini, müşteri memnuniyetinin arttırılmasını, piyasa koşullarına uyum esnekliğinin kazanılmasını, nakit akışının hızlandırılmasını hedef alır. (ç.n.)

rimi için kamu istihdamı yaratılması; yüksek gelirlerin vergi dışı bırakılmasını reddetme; ücret, iş ve sosyal gelir hakkının kazanılması ve özbelirlenim alanlarının kurulması."[9] Elinizdeki kitap 1990'ların ortasında yazıldı. O zaman için sadece bir öngörü olan her şey, bugün mevcut sosyoekonomik gerçekliğimiz haline gelmiş durumdadır.

Giuseppina Mecchia

9 Christian Marazzi, *Sermayenin Komünizmi, Finansallaşma, Biyopolitik Emek ve Küresel Kriz*, çev. Durdu Kundakçı, Otonom Yayıncılık, 2013, s. 27.

Önsöz

Zamanımızı baştan sona kat eden politik-kurumsal depremlerle hesaplaşmaya çalışırken, dilin politikanın anahtarı olduğunu söylediğimizde, malumu ilan etmenin ötesine çok da geçmiş olmuyoruz. Mevcut politik dönüşümleri, yeni üretim tarzlarının, mal ve hizmet üretimini yeniden biçimlendiren teknolojilerin ve gündelik yaşamımızı yapılandıran çalışma ilişkilerinin içerisine nasıl konumlandırabileceğimiz ise henüz daha da belirsiz. Hoşumuza gitsin gitmesin, iletişimin ve dolayısıyla dilin üretim alanına dahil edilmesi, günümüzü niteleyen çığır açıcı dönüşümün tam merkezinde yer alır. İleriki sayfalarda açıklamaya çalışacağımız paradigmatik kayma, yani Fordizmden post-Fordizme, kitlesel üretim ve tüketimden tam-zamanında üretim denilen esnek üretim ve tüketime geçiş, bilginin son on yıldaki tipik örgütlenmesiyle kurulan disiplinci sınırların ötesine geçmeye zorluyor bizi. Burada meselemiz, sadece dünyamızı değil, tam da bu dünyadaki varlığımızı anlayabilmektir.

İlk bölüm, "bilgi toplumları"na özgü iletişim teknolojilerinin ve tekniklerinin ortaya çıkışıyla birlikte geliştirilen post-Fordist toplumsal modelin tanımlanmasına katkı yapabilecek farklı veçhelerin genel bir sunumudur. İkinci bölüm, sosyoekonomik kriz ve bunun yarattığı çatışma alanlarıyla birlikte yükselen isyanları analiz ediyor. Üçüncü bölümde ise ekonomik küreselleşme çağında devlet ve piyasalar arasındaki ilişkiyi yeniden tanımlamaya yönelik birkaç hipotez formüle ediyoruz.

Bu kitabın kökleri, derinleşen bir varoluşsal tedirginlikten doğan, politik olarak acilen bir şeyler yapmak gerektiği duygusunda yatıyor. Geçiş dönemleri trajiktir. Böyle dönemlerde daha hâlâ eskinin sınırlarına tabiyken, yeniyi sadece ana hatlarıyla seçebilir bir haldeyizdir. Bu iki uç arasında tökezleyerek ilerleriz.

Yalnız hissettiğimizde, bize nereye gittiğimizi söyleyecek analitik kategorilerden yoksun olduğumuzda, devam edebilme gücümüzü ve araştırma cesaretimizi ancak insanlardan, imgelerden ve en yakınlarımızdan alabiliriz. Bu yüzden bu kitabı kız kardeşim Giovanna'ya ithaf ediyorum.

İşten Başlamak

1. Düşük Maliyetli Üretim

Mevcut ekonomik durgunluk, toplumsal üretimde, tüketimde ve iletişimde süregiden dönüştürücü kriz esnasında ortaya çıktı.[1] Bu durum, çağımızda yaşanan "çığır açıcı paradigmatik kaymanın" niteliğini analiz etmeyi daha da zorlaştırıyor. İstihdam rakamlarında bir artış gördüğümüz için krizin ilk iki veya üç yılından sonra ekonominin motorunun sonunda yeniden iyi çalışmaya başladığını duyduğumuzda, çok temkinli olmalıyız. Yeni işler yaratıldığını, inşaat sektörünün toparlandığını, ihracat ve tüketimin arttığını söylemek kolaydır, ama durgunluktan önce, durgunluk sürerken ve durgunluk sonrasında işin *doğasında* ve sosyal haklarda geri döndürülemez değişimleri değerlendirmek, bambaşka bir meseledir.

Durgunluk, *ekonomik döngü* dediğimiz şeyin bir evresi, yani iki aşılamaz sınır arasında gidip gelerek kendini sürdüren bir salınım (veya nüksetme) hareketidir. "Döngüsel hareketle

1 Marazzi burada George H. W. Bush'un başkanlığının sonuna denk gelen 1992 krizinden bahsediyor. (İngilizceye çevirenin notu)

kastettiğimiz şey, bir sistem yukarı doğru hareket ederken, onu yukarı iten kuvvetlerin en başta güçlenmesi ve birbirleri üzerinde kümülatif bir etki yaratmasından sonra, bu kuvvetlerin etkilerini giderek yitirmesiyle birlikte yerlerini ters yönde işleyen diğer kuvvetlere bırakmasıdır." John Maynard Keynes ekonomik döngünün rasyonalitesini işte bu şekilde tanımlar ve şunu ekler: "Döngünün aşağı ve yukarı hareketlerinin zaman sıralaması ve süresinde de çarpıcı bir düzenlilik görülür."[2]

1980'ler boyunca ve 1990'ların başında, ekonomik döngünün periyodunda ve süresinde bir değişiklik gözlemledik. Savaş sonrası dönemde döngünün ortalama süresi beş yılken, 1980-81'de yaşanan uluslararası durgunluktan sonra yeni bir durgunluk bu sefer on yıl sonra baş gösterdi. Böylece sadece iki durgunluk arasındaki süre artmış olmadı (beş yıldan on yıla çıktı), aynı zamanda durgunluğun kendi süresi de öncekilerden daha uzundu. Üç yıllık durgunluktan sonra ve iyileşme işaretlerine rağmen, iktisatçılar arasında durgunluğun sona erip ermediği konusunda hâlâ ciddi bir kafa karışıklığı söz konusu. İnsanlar "tutuk", "zayıf" bir iyileşmeden bahsediyor, para otoriteleri ise en azından kısa vadede yüksek ve öngörülemez enflasyon oranları bekliyor. Yeni işe alımlar, durgunluk sırasında kaybedilenleri telafi edecek bir düzeyde olmadığı gibi, bunların çoğu yüksek nitelikli işler de değil.

Ekonomik döngüde, döngünün süresinde ve daha sonra göreceğimiz üzere istihdam, gelir, enflasyon ve faiz oranları arasındaki etkileşimi belirleyen çeşitli faktörlerdeki bu değişimler, toplumlarımızdaki çok daha derin bir *kriz-dönüşümün* semptomlarıdır. Başka bir ifadeyle, ekonomik döngü değişmiştir, çünkü gelişmiş ekonomiler, boydan boya, döngünün rasyonalitesinin ötesinde işlemekte olan yeniden yapılandırıcı güçlerin etkisi altındadır. Yeni ekonomik döngünün dinamiklerini ve biçimini

2 John Maynard Keynes, *Genel Teori, İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi*, çev. Uğur Selçuk Akalın, Kalkedon Yayınları, 2008.

anlamak, döngünün hareketlerini tahmin etmek istiyorsak, altta yatan bu değişimlerin analizinden yola çıkmalıyız.

İsviçre gibi bir ülkede bile kitlesel işsizliğe neden olan,[3] son birkaç yılda görülmemiş düzeye çıkan işten çıkarmaların hem kamuda hem de özel sektörde emek maliyetlerini azaltmayı amaçladığını biliyoruz. Sürekli uluslararası rekabetin baskısı altındaki giderek küreselleşen bir ekonomide, bu maliyetler fazlasıyla yüksek bulunuyordu. İşte *düşük maliyetli üretim* dedikleri şey tam da budur. Yüksek emek maliyetlerinin nedeni olarak görülen sosyal yardımları kısmak için, pek çok şirketin *taşeronlaştırma* yoluyla üretimin bütün halindeki katmanlarını parçalamayı tercih ettiğini biliyoruz. Taşeronlaştırma, büyük şirketlerin verimliliği artırmak için yan firmalar, danışmanlar ve eski işçilerle çalışma yoluna gitmesi demektir. Bu ise şirketin örgütlenmesinin kökten yeniden yapılandırılmasını içerir. Ayrıca böylece büyük şirketler, kamu iktisadi kuruluşlar, büyük hastane ve üniversiteler de çok sayıda insanı istihdam eden yegâne kuruluşlar olmaktan çıkacaktır. Büyük şirketler insanları işten çıkarırken onlarla iş yapan küçük ve orta ölçekli firmaların, genellikle güvencesiz de olsa istihdam yaratabilecek tek merci haline gelmelerinin nedeni budur. Daha genelde ise büyük işverenler sadece temel işleri ellerinde tutarken geri kalanları alt sözleşme yoluyla diğer şirketlere yaptıracaktır.[4]

O halde düşük maliyetli üretim ve alt sözleşmeler yaparak sosyal maliyetleri taşeron firmalara yüklemek bu demektir. Ör-

---

3 İsviçre'de düşük maliyetli üretim kavramıyla bağlantılı sosyoekonomik dönüşümün daha ayrıntılı bir analizi için bkz. Sergio Agustoni, Christian Marazzi, Bruno Strozzi, *La Svizzera verso un deserto industriale? Ristrutturazioni aziendali, lavoro autonomo e tempo di lavoro,* Como: Nodolibri, 1995.

4 Bkz. Peter Drucker, *Postcapitalist Society*, New York: Harper Collins, 1993. Ayrıca bkz. FedericoButera, *Il castello e la rete: Impresa, organizzazioni e professioni nell'Europa degli anni '90,* Milano: Angeli, 1991. Taşeron üretim ve bağımsız danışmanlık gibi konularla ilgili olarak bkz. Sergio Bologna, "Problemi del lavoro autonomo in Italia" (II), *Altreregioni*, 2/93.

nek vermek gerekirse, hastanelerde veya kamu kurumlarında temizlik işlerinin özel taşeron firmalara verilmesini düşünebiliriz, ama mesele bundan çok daha derindir. Büyük şirketler, talepteki değişimlere ve müşterilerin değişen zevklerine ve arzularına kısa sürede karşılık verebilmek için, yeni teknolojilere dayanarak kendilerini yeniden örgütlüyor. Emeği olabilecek en esnek biçimde örgütlemeyi ve dolayısıyla stok (yani durduğu yerde değeri düşecek olan satılmamış mal) biriktirmekten kaçınmayı sağlayan "tam-zamanında üretim"den bahsediyoruz. Gelişmekte olan bu üretim tarzını bir öncekinden, yani Birinci Dünya Savaşı'nın ardından gelen Fordist üretim tarzından ayıran en belirgin özelliği işte budur. Fordist terimi, bilindiği üzere, yirminci yüzyılın başında kendi otomobil fabrikalarında montaj hattı kuran Amerikalı sanayici Henry Ford'un adından gelir. Fordizm döneminde üretim zamanları ve tarzları katı biçimde planlanmışken, post-Fordist dönemde planlama artık daha zordur, çünkü piyasanın sunduğu fırsatlara daha fazla yaslanmak gerekmektedir. Rekabetin yüksek ve piyasanın da aşırı doymuş olduğu dönemlerde talepteki en küçük değişim bile bir şirketin bilançolarını alt üst edebileceği için bu fırsatlar hemen değerlendirilmelidir.

Fordizmden post-Fordizme, planlı üretimden piyasa yönelimli üretime geçiş, büyük bir dikkatle analiz edilmelidir. En önemli değişiklikler asıl burada yatmaktadır.

Fordist üretim tarzıyla kıyaslandığında "düşük maliyetli üretim" veya "tam-zamanında üretim"in en ayırt edici özelliklerini incelerken, bunlar arasında işimize en çok yarayacak olanı hiç kuşkusuz günümüz toplumsal ve politik dönüşümlerin merkezinde yer alan *iletişim süreçleridir*. Düşük maliyetli üretimin, iletişimi veya enformasyon akışını doğrudan üretim süreçlerine dahil ettiğini görebiliriz. Fordist üretim tarzında iletişim ve üretim sırayla birbirini takip ederken post-Fordist üretimde bu ikisi üst üste biner.

İletişimin bu yeni rolünün hiçbir gizemli yanı yoktur: Tüketicilerin sınırlı alım gücü ve dolayısıyla da piyasanın aşırı üretimi massedememesi nedeniyle aşırı doymuş bir piyasa karşısında, üretim tarzı, aşırı mal üretmeden üretkenliği artırabilmek için, kendisini düzenlemek ve yeniden yapılandırmak zorunda kalmıştır. Üretkenlik kazanımları, artık Fordizmde olduğu gibi üretilen mal miktarını artırarak (böylece birim fiyatı düşürerek) yaratılan "ölçek ekonomileri"nden elde edilmez. Aksine bunun için, sıfır hatayla üretim yaparak ve piyasa dalgalanmalarına anında cevap vererek, çeşitli ürünlerden az miktarlarda üretmek gerekir.

Piyasanın talebini aşan miktarda ürün üretmemek gerektiği için fabrika da zorunlu olarak "küçülür." İnsanlar ayrıca "sıfır stok" stratejilerinden de söz ediyor, çünkü satılmayan malların miktarında artış görüldüğünde, ister işçi çıkarmak isterse makineleri azaltmak yoluyla olsun, aşırı üretimin nedenlerine derhal müdahale etmek gerekir. Önemli olan, talebin üstünde kalan tüm fazlaları ortadan kaldırmak, emek sürecinde biriken fazla maliyeti azaltmaktır.

O halde mekanik üretim çağında elektrik ne kadar önemliyse bugün de iletişim ve onun enformasyon akışı biçimindeki üretken örgütlenişinin o kadar önemli hale geldiği açıktır. Aslında iletişim, satış ve dağıtımdan üretim aşamasına kadar bütün üretim sürecinin takılmadan işlemesini sağlayan bir yağ gibi işlev görür. İletişim, üretimle tüketim ve arzla talep arasındaki ilişkinin *terse çevrilebilmesini* sağlar; bu ise işçilerin çalışma alışkanlıklarının neden olduğu bütün katılıkların parçalanarak, üretim sürecinin mümkün olduğunca esnek tarzda yapılanmasını zorunlu kılar.

Üretim sürecinin düzenlenmesinde stratejik bir işlevi olan dağıtım süreci açısından bakıldığında, süpermarketlerde ürünlerin barkotlarındaki bilgiyi okuyan optik tarayıcıların devreye sokulması, arz ve talep, üretim ve tüketim arasındaki ilişkinin

terse çevrilmesinin örneklerinden biridir.[5] Optik tarayıcılar, perakende satışlarla ilgili, örneğin bir ürünün tüketim miktarı ve (bazen sadece saatler süren) hızı veya rafta kapladığı yer, paketleme, renk vb. bakımından "doğrudan kârlılığı" gibi verileri toplayan muazzam enformasyon araçlarıdır. Benzer şekilde kredi kartı ile ödeme yöntemi de, satış ve dağılım aşamasını tüketiciyle ilgili her türlü kullanışlı verinin toplanacağı yer haline getirir; bu ise mal ve hizmetlerin kitlesel tüketiminin kişiselleştirilmesine (ya da "tekilleştirilmesine") imkân verir.[6]

Enformasyon teknolojileri dağıtım alanında uygulandıklarında, büyük dağıtım mağazalarına, ürünlerin üreticileri aleyhine büyük bir güç kazandırırlar, zira bu mağazalar sadece belli bir ürünün teşvik edilmesi değil, aynı zamanda bu ürünün "yaşam döngüsünü" kontrol etmede hayati öneme sahip enformasyonun toplanmasında stratejik bir pozisyona sahiptir. Müşterilerden gelen veri akışlarının kontrolünü elinde tutan perakende mağazalar, artık üretilecek ürünün üretim zamanını ve miktarını belirleyebilecek bir konumdadır. Yeni post-Fordist sistemde *efektif* satışlar, siparişleri ve dolayısıyla üretimi doğrudan "yönetir."

Üretim açısından bakıldığında ise Fordist dönemle kıyaslandığında işin örgütlenmesinde yaşanan en çarpıcı değişimler, aynı zamanda iletişim süreçlerinin bir işlevidir.[7] Bu yeni

---

5 ABD'de barkot uygulamasıyla ilgili ilk anlaşmanın tarihi 3 Nisan 1973'tür.

6 Alvin Toffler, *Powershift: Knowledge, Wealth and Violence at the Edge of the 21st Century*, New York: Bantam Books, 1990. Kitabın özellikle ilk üç bölümünün okunmasını öneririz.

7 Benjamin Coriat, *Penser à l'envers*, Paris: Christian Bourgeois, 1991. Aynı yazarın şu makalesine de bakılabilir, "Ohno et l'école japonaise de gestion de production: un point de vue d'ensemble," yay. hz. Helena Sumiko Hirata, *Autour du modèle japonais*, Paris: L'Harmattan, 1992. Ayrıca bkz. Giuseppe Bonazzi "Qualità totale e produzione snella: la lezione giapponese presa sul serio." *Il Mulino*, 346, 1993. Post-Fordist paradigmaya dair bir analiz ve bibliyografya için bkz. Umberto Russi, "L'imagination au travail", Mémoire de maitrise en Sciences Sociales, Lausanne Üniversitesi, 1994.

yönelimin neredeyse sembolik ifadesi, gemi kartlarının üzerine hem sipariş isteklerini hem de teslimat detaylarını içeren bir tür etiket yerleştirildiği *Kan-Ban* uygulamasıdır. *Kan-Ban*, merkezi planlamaya ihtiyaç duymadan, yatay bir şekilde ileri geri hareket eden bir enformasyon akışı sayesinde farklı iş pozisyonlarını koordine eden bir mekanizmadır.

Fordizmde günlük, aylık ve yıllık planlama, doğrudan operasyonlardan ayrı tutulan ofislerde belirlenirdi ve iş akışı üretimin ilk aşamasından son aşamasına ilerlerdi. Yeni sistemde ise planlama, son aşama yani piyasa tepkisinin gözlemlenmesi ile belirleniyor ve bütün iş akışı, üretilmesi gereken mal miktarının bilgisinden yola çıkılarak örgütleniyor.

İletişim ve üretim örtüşür, aslında bu ikisi şimdi bir ve aynı şeydir. Fordizmde iletişim üretimi dışlıyordu ve montaj hattı da beyaz yakalı yöneticilerin talimatlarını mekanik bir biçimde, sessiz sedasız yerine getiriyordu. Oysa şimdi post-Fordizmde, "konuşan", "iletişim kuran" bir üretim sürecimiz var ve bu sistemde kullanılan teknolojilerin her biri, temel odağı veri dolaşımını kolaylaştırmak ve hızlandırmak olan gerçek bir "dil makinesi" gibi düşünülebilir.

Fordizmde üretim alanında iletişim, istikrarı bozan kesintilere yol açıp üretimin durmasına neden olabilecek bir unsur olarak görülüyordu. Ya sessizce çalışmanız ya da iletişim kurmanız gerektiğinde üretim sürecini durdurmanız gerekirdi. Post-Fordist sistemde ise tersine, iletişimin sürece dahil edilmesi, doğrudan üretken bir değer taşır.[8]

İletişim süreçlerinin üretime girişinin, çalışma süreçlerini derinden etkilememesi elbette düşünülemez. Çalışma süreci olabildiğince esnekleşmeli, yapısı gevşetilmeli ve en

8 Paolo Virno, *Convezione e materialismo: L'unicità senza aures*, Roma: Theoria, 1986. Aynı yazarın şu eserine de bakılabilir: *Mondanità : L'idea di "mondo" tra esperienza sensible e sfera pubblica*, Roma: Manifestolibri, 1994. Bu metinler, post-Fordizmin temsil ettiği paradigmatik kaymanın analizi bakımından çok önemlidir.

önemlisi emek gücü, bir işten diğer işe, bir makineden diğerine tereddütsüzce geçiş yapabilecek şekilde, çeşitli becerilerle donatılmış olmalıdır. Üretim alanı, üretim akışında bütün nesnel veya öznel kesintileri engelleyebilmek ve dolaşan enformasyonu doğru zamanda elde edebilmek için, maksimum bir görünürlüğe sahip olmalıdır, yani bir "vitrinde" çalışmamız gerekir.

Yeni çalışma süreci ile Fordist çalışma biçimi arasındaki niteliksel farkı vurgulamamız yine önemlidir. Fordizmde Taylor'un emri uyarınca, bütün gün boyunca aynı hareketi tekrarlayan uzmanlaşmış bir emek gücüne ihtiyaç varken, post-Fordizmde "ideal" emek gücü, ritim ve işlevdeki değişimlere hızla uyum sağlayabilmelidir. Enformasyon akışlarını "okuyabilecek", *iletişim halindeyken çalışmaya devam edebilecek* çoklu becerilere sahip bir emek gücü olmalıdır bu. Post-Fordist iş, daha önce birbirinden açıkça ayrılmış olan işlevlerin birleştirilmesini, bütün uygulama ve yönetim işlevlerinin tek bir işçide "toplanmasını" içerir. Amerikalılar bunu değişim mühendisliği [*reengineering*] olarak adlandırır.[9]

Yine de post-Fordist örgütlenme modellerinin ayırt edici özellikleri üzerinde çok fazla durmaya gerek yok, çünkü bu özellikler çok çeşitli olduğu gibi, şimdiye kadar hiçbirinin evrensel bir şekilde benimsendiği de görülmüş değil.[10] Önemli olan, Post-Fordist üretim tarzındaki radikal dönüşümün temelinde, üretimin ve iletişimin ya da felsefi alandan gelen terimlerle söylersek, "araçsal" ve "iletişimsel" eylemlerin birleşmesinin yattığını anlayabilmektir. İletişimin, fiziksel konfigürasyonları (donanım) ya da sabit sermaye olarak değerlerinden ziyade veri toplama becerileri (yazılım) nedeniyle önemli olan dilsel makinelerin kullanıldığı bir "konuşan" üretime dahil ol-

9 Orijinal metinde de İngilizce olarak geçiyor.

10 Ronny Bianchi'nin *Le modele industriel Italien; réflexion théorique et historique des années 80* (Université de Paris 13, Eylül 1994) adlı doktora tezinde ulaştığı en önemli sonuçlardan biri budur.

ması, üretim ve dolaşım alanları arasındaki klasik ilişkide yaşanan krizin tarihsel bir sonucudur.

İster Fordizm tarihi boyunca üretilen araba ya da ev aletleri gibi klasik malların artık niceliksel dağılımının sınırlarına varmış olan "vadesi dolmuş" ürünlere dönüşmüş olması, isterse tüketici nüfusun alım gücünün aynı kalması ve hatta azalması yüzünden olsun, piyasa aşırı doyduğunda, üretim sürecinin devrimcileştirilmesi gerekir. Bundan sonra artık ne aşırı standartlaşmış malları büyük miktarlarda üretmek, ne de gelecekte, şimdiden öngörülemeyen bir zamanda bir şekilde satılacağını düşünerek stok biriktirmek (yani Fordizm döneminde "her ihtimale karşı" [*just-in-case*] üretim denilen şey) mümkündür. Artık "ölçek ekonomileri"ne göre üretim yapmak mümkün değildir. Bunun yerine ihtiyaç duyulan şey, sınırlı miktarlarda farklılaşmış ürünler üretmektir. Aynı anda hem üretkenlik kârlarını gerçekleştirmenin en iyi yollarını bulmak hem de tüketicilere en iyi şekilde ulaşmak için onların değişen "beğenilerini" olabildiğince bilmek ve buna göre çeşitlendirilmiş mallar üretmek gerekiyor.

2. Japonya Kökenli Modeller

Post-Fordist üretim ve dolaşım modelleri, 1950'lerde Japonya'daki Toyota fabrikalarında doğdu (bu yüzden düşük maliyetli üretimi nitelemek genellikle *Toyotizm* terimi kullanılır). Bu olay, söz konusu dönemde Japonya'nın kendine özgü sosyoekonomik koşullarıyla açıklanabilir. O zaman bunun en az iki nedeninden bahsetmemiz şarttır. İlk neden, sınırlı bir piyasanın varlığıdır. Bu sınırlı piyasa, kitle tüketimini ya da en azından öngörülebilir bir genişlemeyi varsayan Amerikan tarzı kitlesel üretim tekniklerinin basitçe uyarlanmasını imkânsızlaştırmıştır.[11] Toyotizmin Japonya'dan Batı ekono-

11 Bkz. Robert Boyer ve André Orléan, "Les transformations des conventions salariales entre théorie et histoire: D'Henry Ford au fordisme," *Revue Economique*, 2 Mart 1992, s. 233-272.

milerine aşama aşama aktarılışı, aslında 1974-75 yıllarındaki durgunlukla (ilk kemer sıkma politikalarına yol açan petrol krizi) başlayan ve 1980'lerde neoliberal politikaların benimsenmesiyle devam eden üretim ve tüketim kriziyle başlamıştır.

Post-Fordizmin Japonya'da doğmasının ikinci nedeni ise, kısmen de olsa, Japonya ekonomisinin özgün nitelikleriyle ilgilidir. Toyota fabrikalarında emek sürecinde gerçekleşen devrimin kökeninde, bir finansal kriz (1949), büyük bir grev (1950) ve Kore Savaşı (1950-53) yer alır. 1949'da Toyota fabrikasının yaşadığı finansal kriz, Japon hükümetinin 1948'de uygulamaya koyduğu, talepte bir düşüşe ve dolayısıyla da Toyota ürünlerinin satılamamasına yol açan kemer sıkma politikalarının bir sonucuydu. Bu finansal kriz yüzünden Toyota bir banka konsorsiyumuna başvurmak zorunda kaldı. Konsorsiyum, şirketi işgücünü ciddi miktarda azaltmaya ve üretimi gerçek satışlarla doğrudan bağlantılı olacak şekilde planlamaya zorladı.

1952 ve 1953'teki artçı grevler gibi, 1950'de yaşanan ilk büyük grev de, profesyonel işçi sendikalarında örgütlü işçi sınıfının son direniş hamlesi olacaktı. O yıllarda yaşanan kayıplar, profesyonel işçi sendikacılığının yerini şirket içi sendikacılığın almasının önünü açtı. Profesyonel işçi sendikacılığının geri döndürülemez krizinin de başlangıcı olan bu kayma, o zaman kadar endüstriyel "rasyonelleştirme"ye ve ücret indirimlerine karşı büyük sendikalarda örgütlenen işçi sınıfının yıkımını da beraberinde getirdi. Düşük maliyetli üretimin ilk kuramcısı olan Taylor'un Japonya'da yeniden doğan temsilcisi Bay Ohno'nun önerdiği yeni üretim yöntemlerinin devreye sokulabilmesi için, bu işçi sınıfının yıkılması gerekiyordu. Bu sebeple, girişimci ruhu benimsemiş, şirketin amaçlarına sadık, onun gereklerine uyum sağlayabilecek ve onun kaderiyle özdeşleşebilecek bir işçi sınıfının yaratılmasına ihtiyaç vardı. Bu ihtiyaç kendini özellikle de, Toyota'nın bir yandan ABD'deki talep artışına karşılık vermek, ama bir yandan da yeni işe alımlar ya-

pamamak gibi bir paradoksla karşı karşıya kaldığı Kore Savaşı sırasında kendini göstermişti.

Bu tarihsel koşullarda, sonraki yıllarda Toyotizmin Batı ülkelerine yayılmasının nedenlerini de kolayca görebiliriz. 1980'ler boyunca uygulanan neoliberal politikalar, reel ücretlerdeki düşüş ve devletin sosyal harcamalarının kısıtlanması yüzünden, piyasaların üretimi massedebilme kapasitesini aslında azaltmıştı. Bununla beraber, 1968'te başlayan uluslararası mücadeleler döngüsünün ardından, Fordist model Batı'da kültürel olarak zaten krize girmiş durumdaydı. Bu mücadelelerin merkezinde kitlesel üretim işçilerinin sömürüsünün eleştirisi yer alıyordu. Bu eleştirilere, fabrika duvarları arasında ömür boyu hapsedilmeye bir alternatif sunabilecek bir eğitim talebi eşlik ediyordu.

1970'lerdeki toplumsal, ekonomik ve politik kriz boyunca, Fordizmin üretim ve örgütlenme modelleri sönümlenmeye başladı, ama bu modellerin dayandıkları toplumsal ve kültürel modellerin krize girmiş olması da bir o kadar önemliydi. Üretimin küçük firmalara dağıtılması, yeni filizlenmekte olan ekoloji hareketinin benimsediği "teknolojik sadelik" anlayışı (1970'lerin tipik "küçük güzeldir" felsefesi), daha zihinsel bir emek türünün örgütlenmesi, bir yaşam biçimi olarak ücretli emeğin "reddi", tüm bunlar yeni bir üretim ve gelişme paradigmasının inşasına katkı sunacaktı.

3. Yenilik ve Politik Biçimler

Fordizmden post-Fordizme geçiş, tarihsel incelemelere her zaman konu edilmiş olan endüstriyel teknolojilerin, tekniklerin ve örgütsel modellerin yayılmasının nasıl dönemselleştirileceği üzerine araştırmaları yeniden canlandırdı. Elbette bu araştırmalar, teknik yeniliğin ve icadın, kendi içinde ve kendi başına, yeni bir dönemi başlatan sosyoekonomik dönüşümleri bütünüyle açıklayamayacağı tezini doğrular niteliktedir. Hiç-

bir teknik düşünce, 1950'lerde Japonya'da uygulanan şeyin, Batı'da karşılık bulmak için neden neredeyse bir otuz yıl beklemek zorunda kaldığını açıklayamaz.

Buradan bakıldığında, pek çok tarihsel öncülün mevcut olduğu görülecektir.[12] Bunun klasik örneği, biçerdöver makinesidir. Bu makinenin icadı 1780'e kadar gider, ama kullanımı tarım işçilerinin sayısındaki ani düşüş yüzünden ancak seksen yıl sonra, Amerikan İç Savaşı'nda yaygınlaşmıştır. Savaşın, yaşam koşullarında ve toplumsal ilişkilerde neden olduğu travmatik değişim, tarım alanında yenilik sürecinin başlamasında çok önemli bir yere sahiptir. Bu süreç, toplumsallaşmış üretim etkinliklerinin en eskisi olan tarımı sadece otuz yıl içinde kökten devrimcileştirilmiştir. Büyük miktarda emek gücünün istihdam edilmesini gerektiren hasat işi, ağırlıklı olarak geçimlik ürünlerin üretimine dayalı bir ekonominin zorunlu bir etkinliği değil, aynı zamanda geleneksel yaşam tarzının, toplumsal eşitsizliklere ve politik istikrarsızlığa yol açmadan değiştirilemeyecek olan bir toplumsal ilişki ve iktidar sisteminin bir parçasıdır.

Başka bir ifadeyle, toplumsal ve politik uzlaşmalara kolayca varılabildiği "normal" zamanlarda hayata geçirilemeyecek olan üretim ve tüketim sistemlerini uygulamanın koşullarını yaratabilmek için, savaş veya toplumsal krizler gibi dışsal bir şoka ihtiyaç duyulur. Toplumsal istikrarsızlıklar, Kuzey-Güney ilişkilerindeki kriz (hammadde fiyatları) ve Fordist çalışma etiğinin sönümlenişi ile ayırt edilen 1970'lerin, sadece başka bir ülkede değil tek bir şirket içinde doğmuş olan bir üretim ve örgütlenme modelinin genelleşmesi için gerekli olan koşulları yaratmış olduğu şüphesizdir. Öte yandan Fordizm de Ford fabrikalarında doğmuş ve Batı ekonomileri tarafından ancak

12 Bkz. Massimo Cacciari, "All'origine del concetto di innovazione: Schumpeter e Weber," *Pensiero negativo e razionalizzazione*, Marsilio, Venedik, 1977 içinde.

daha sonra benimsenmiştir. Hem de modelin aktarımı pek bir zorluk yaşanmadan ve üzerinde bir sürü değişiklik yapılarak gerçekleştirilebilmiştir. Tarihsel analizin gözlükleriyle bakıldığında, tek bir yenilikçi şirketten ekonomik bir sisteme geçiş, mikro ölçekten makro ölçeğe kurumsal geçiş, bazen paradoksal bile görünebilir. Dolayısıyla ücret ilişkileri bakımından Toyotizm, Ford'un yüzyılın başında kendi şirketini yönetmek için tasarladığı paternalizme oldukça yaklaşırken, Amerikan Fordizmi fiiliyatta Ford'un fikirlerine *karşıt* bir çizgide evrilecektir.[13] Fordizmin tipik bir özelliği olan toplu ücret sözleşmelerinin kademeli olarak ortaya çıkışı, Ford'un tek bir şirket için önerdiği ücret paternalizminin değil, *devlet*, *işçi sendikaları* ve *özel işverenler* arasındaki müzakerelerin bir sonucudur: *nemo propheta in patria* (kimse kendi ülkesinde peygamber olmaz).

Fordizmden post-Fordizme geçiş, göz ardı edilmesi mümkün olmayan başka bir politik ve kurumsal fenomeni daha aydınlatır. Yeni teknolojik ve örgütsel "sıçramalar"ın doğası, en temelde teknik değildir, bunlar daha ziyade bilimsel araştırmaya yapılan yaygın ve "önceden programlanmış" yatırımların bir işlevidir. Bu işlev, bilimsel kurumların, araştırma merkezlerinin ve eğitim kurumlarının dönüşümü ile gerçekleştirilir. Toplumsal döngüleri, rutinleri ve önceden var olan iktidar ilişkilerini yıkan yenilik süreçleri üzerinde politik denetim kurma meselesi, tüm bu olguların merkezinde yer alır. Yenilikçi girişimcinin, Toyota veya Ford gibi bir liderin dehası, Avusturyalı iktisatçı Joseph Schumpeter teorisinin aksine, genelleşmiş bir toplumsal dönüşüm sürecini başlatmaya yetmez. Bilim, araştırma ve toplumun sosyo-politik düzenlenişinin kesişmesiyle birlikte, girişimci müdahalenin sonucu olarak ortaya çıkan yeni ilişkiden türeyen politik sorunları, tek bir girişimcinin

13 Bkz. André Gorz, *Critique of Economic Reason*, Londra, Verso, 1989 [*İktisadi Aklın Eleştirisi*, çev. Işık Ergüden, Ayrıntı Yayınları, 2007] ve Zygmunt Bauman, *Memories of Class: The Pre-History and After-Life of Class*, Londra, Routledge, 1982.

görmesi mümkün değildir.[14] Girişimci figürü, yenilikçi araştırma ile dengesizliklerin yönetimini, yeni örgütlenme ve üretim tekniklerin yayılmasına içkin uyumsuzluklar ile toplumun geri kalanını sentezlemeyi başaramaz.

Post-Fordizme geçişte girişimcilik ve politika arasındaki, yeniliğin öznesi ve politik özne arasındaki ilişki meselesi, tamamen yeni veçhelerle ortaya çıkar. Fordizmde, girişimci yenilikçilik ve bunun sonuçlarının politik idaresi arasındaki *ayrım*, bu iki sistemin karar alma merkezlerinin *niteliksel olarak farklı* olmasına dayanıyordu. Bir yanda yenilikleri ve yeniden örgütlenmeleri doğuran ekonomik-üretken alan, bir yanda da asıl görevi yeniden yapılanma süreçlerinin sonuçlarını yönetmek, düzenlemek ve bunlara aracılık etmek olan politik-idari alan vardı. Yenilik kararını veren *bir öznenin* yanında, bu yeniliğin sonuçlarını anlaması gereken *bir başka* özne daha vardı; biri yenilik sürecini sürdürmekle sorumluyken diğeri bunun toplumsal bileşim ve genel ekonomik denge üzerindeki etkilerine yanıtlar üretmek zorundaydı; yenilikçi girişimcinin *kendi dili*, ekonomi idaresi ve devletin politik-bürokratik yönetişiminin ise *başka bir dili* vardı.

Üretim alanının iletişime dahil olmasıyla birlikte, girişimcilik ve politika arasındaki ayrım bir şekilde altüst oldu. Bugün çözümünden henüz çok uzak olduğumuz şu temel sorunun kökeninde yatan mesele de budur: *Post-Fordist rejimin politik-kurumsal biçimi nedir?* Doğrudan üretim tarzındaki dönüşümlerden türeyen bu sorunun ucu açıktır ve son derece karmaşıktır.

4. Dilsel Makine

Post-Fordizmde iletişimin üretime katıldığını, dolaysız bir üretim faktörü olduğunu söylediğimizde, aslında insan iletişiminin temelinde yer alan *dilin kendisini* sorguluyoruz demektir. İletişimsel ve üretken eylemin yeni paradigmada örtüşme-

14 Bkz. Virno, *Convenzione e materialismo*, s. 81-85.

si, dilin analizinde, karmaşık olduğu kadar büyüleyici de olan bir dizi soruya açar. Bu çalışmanın sınırları, iletişimin üretime dahil olmasının doğurduğu soruları kapsamlı bir şekilde tartışmamıza maalesef izin vermiyor. Burada sadece "iletişimsel üretim tarzı" ve onun olası politik sonuçları arasındaki bazı bağlantılara ve ilişkilere işaret edebileceğiz.

Problemi tanımlamakla başlayalım. Fordist döneme özgü olarak, girişimciliğin ekonomik dünyası ve politik sistem, kurumlar ve idare, girişimciler ve politikacılar, yenilik ve uygulama arasındaki ayrımdan bahsettik. Bu her zaman pragmatik bir ayrımdı ve öznenin operasyonel yeteneklerini daha iyi tanımlamayı, böylece onu ya "iş dünyasıyla meşgul olanlar" ya da "politikayla meşgul olanlar" sınıfına yerleştirebilmeyi sağlıyordu.

Bu iki alan arasında her zaman karşılıklı bir işlevsellik ilişkisi vardır: Politikacının inisiyatifi olmadan girişimcinin araçsal eylemi gerçekleşemez. Tek bir şirket içinde bile, işçinin üretim bandında gerçekleştirdiği eylemler beyaz yakalı yöneticilerin planlamasına bağlıdır. Bunun tersi de geçerlidir. Endüstriyel üretimin en başından beri, üretim sürecini geliştirebilmek adına, işçilerden her daim teknik önerilerde bulunmaları istenmiş ve bu öneriler ya makine sisteminde ya da çalışma rutinlerinin örgütlenmesinde değişikliklere yol açmıştır. Ama asıl mesele, sanki gizli tutmak gerekiyormuş ya da işçi ile yönetim arasında gizli bir bilgi alışverişi sağlanıyormuş gibi, işçilerin bu önerileri üretim katına yerleştirilmiş olan ayrı bir kutunun içine atmak zorunda olmalarıdır.

Meselemiz farklı mantıklar ve diller olduğu için, yönetimdeki dönüşümlerin kökeninde tam da doğası gereği tarihsel olan ve zaman içinde dönüşen bu işlevsel ayrımın yattığını vurguluyoruz. Nitekim André Gorz'un da, emeğin başkalaşımları üzerine çalışmasının başında, Max Weber'in endüstri öncesi üretimden endüstriyel üretime geçişe dair tanımlamasına

yer vermesinin nedeni de budur.[15]

Endüstriyel kapitalizmden önce üretim alanı çoğunlukla aile ve bağımsız zanaatkâr emeği alanıyla bağlantılıydı. Üretim zamanını ve tarzını belirleyen buydu. Sanayiciler bile evde çalışan emekçileri istihdam ederken, üretimi tamamlayabilmek için aile içi ilişkilerini nasıl örgütleyecekleri konusunda onlara geniş bir özerklik alanı bırakıyordu. Girişimci ancak sürecin sonunda ortaya çıkıyordu.

Geleneğe dayalı bu kapitalist örgütlenme biçimi, kendine özgü tartışılmaz bir rasyonaliteye sahipti. Yaşam tarzı, kâr marjları, üretilen emek miktarı, girişimin ve girişimci ile işçiler arasındaki ilişkilerin yönetilme tarzı doğası itibariyle gelenekseldi. İşi yürütme tarzına bu ilişkiler hâkimdi, bu ilişkiler ise endüstri öncesine ait girişimci figürünün "ruhu"na ve etiğine tabiydi.

Weber, girişimci işini geleneksel düzeylerin ötesine taşımak istediğinde, üretim örgütlenmesinin biçimini nasıl kökten bir şekilde değiştirmek zorunda kaldığını, *kapalı bir fabrika* kurarak, önceden tamamen farklı bir mantıkla evlerinde onun için üretim yapan eski işçilerini nasıl fabrikaya getirtmek zorunda kaldığını anlatır. Weber'in bu anlattıkları aynı zamanda ücretli emeğin ve onunla birlikte yeni bir rasyonalitenin, yani en katı anlamıyla ekonomik rasyonalitenin doğuşudur. Weber, kapitalist rasyonalitenin "irrasyonel bir öğeden" doğduğunu söyleme noktasına kadar gelir, çünkü bundan böyle "ekonomik insan" kendi işinin, kendi girişiminin bir işlevi olarak var olmayı tercih edecektir, *aksini değil*. Bu mantık kendini bir şekilde sermayenin *tek* rasyonalitesi olarak dayatacak olsa da, Weber endüstri öncesi dönemden endüstri dönemine geçiş üzerine düşünürken rasyonalitelerin *çoğulluğunun* varlığının farkına varmayı başarabilmişti. Dolayısıyla sadece tek bir rasyonalitenin var olabileceği söylendiğinde, bu aslında daha çok

15 Bkz. André Gorz, *İktisadi Aklın Eleştirisi*.

ekonomik rasyonalitenin toplumu nasıl yönettiğiyle, *olası* bütün diğer rasyonalitelere kendisini nasıl dayatabildiğiyle ilgilidir. Böyle bir rasyonalite, gerçekten de bu rasyonaliteyi işlevsel olarak temsil etmek üzere kendini en iyi şekilde örgütlemeyi başarabilen bir politik biçime bağlıdır.

Endüstriyel emek ve endüstriyel kapitalizmin temeli olan politik biçim arasındaki etkileşim, on dokuzuncu yüzyıl başında Hegel tarafından ayrıntılarıyla incelenmiştir.[16] Hegel, Çalışma ve Yönetim arasında mantıksal bir sıralama oluşturur: Önce çalışma, yani birey ve ihtiyaç duyduğu nesne arasındaki araçsal ilişkiye dayalı araçsal eylem gelir. Çalışma dünyası, her biri kendi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla doğayla kendi mücadelesini yürütmekte olan, kendini çalışmaya adamış heterojen bir insan topluluğundan oluşur. İşbölümünün ve emeğin uzmanlaşmasının mantığını izleyerek "bir amaçla hareket eden" sayısız insanın bulunduğu olduğu bu dünyada, bütün etkinlikler sessizdir. Bir amaçla hareket etmek, önceden belirlenmiş bir sonuca ulaşmak için mekanik olarak işleyen bir araca sahip olmak demektir. İletişim aslında bir monologdur: Sadece tek yönlü işler, yani projeden (veya amaçtan) nihai sonuca, ürüne doğru ilerler. Proje ve onun gerçekleşmesi arasında, mekanik, sessiz ve "amacın aracı meşru kıldığı" bir uygulama uğrağı yer alır.

Hegel'in, iletişimi bütün doğrudan üretim süreçlerinin dışına yerleştirmesinin ve böylece araçsal ve iletişimsel eylemler arasında *mantıksal* bir fark tanımlamasının nedeni budur. İletişim, insanların "tininin" temelini oluşturan bilinçler arasında işleyen "diyalojik zincir", farklı etkinliklere dahil olan öznelerin kolektif düşünümü, bir sistem oluşturur. Bir toplum, kendi toplumsal, hukuki ve kurumsal ilişkilerini bu kabuğun içinde inşa eder. Tersinden, tekil ekonomik özneler arasındaki iletişimsel etkileşim üzerine inşa edilen toplumsal

16 Bkz. Virno, *Convenzione e materialismo*, s. 81-85.

ve politik sistem ise, bu özneler üzerinde *geriye dönük* bir etkide bulunarak, onları sistem içinde adeta *yeniden konumlandırır*. Tıpkı çalışmanın, "iletişim araçları" sayesinde kendi toplumunu, kurumlarını ve yönetimlerini üretmesi gibi, iletişim araçları da kuralları, yasaları, normları, yasakları ve yeniden dağıtım mekanizmalarını oluşturarak ekonomik özneleri yeniden üretir.

Post-Fordizm, üretimi iletişimden ayırmak yerine, bunların örtüşmesini ekonomik gelişmenin kaldıracı haline getirdiği için, yapmamız gereken ilk şey, burada anlatmaya çalıştığımız iletişim ya da doğrusu dil türünü tanımlamaktır. Bu dil, şirketin içinde, iş alanındaki *örgütlenmeyi üreten* dildir. Üretimi piyasanın dalgalanmalarına daha sıkıca bağlayabilmek için, çalışma süreci enformasyon dolaşımının akışkanlığını azamileştirecek ve piyasanın taleplerine anında yanıt verecek şekilde yapılandırılır. Bu yüzden enformasyon, işlevi belirli bir amaca hizmet etmek olan esnek ve kıvrak bir dil kullanacaktır. Bu dil, temel iş rutinlerinin enformasyon aktarımının gerçekleştiği sırada başlamasına olanak tanıyan *mantıksal-biçimsel* bir dildir.

Böyle bir dil, olabildiğince biçimsel olmalı, sembollerden, işaretlerden ve soyut kodlardan oluşmalıdır. Aynı şirket içinde çalışan herkesin hiç tereddüt etmeden derhal yorumda bulunabilmesi için bu mutlaka gerekir. Bu dilin soyutluğu ve yapaylığı, onu anlayabilmek ve verilerin ilettiği "emirlere" yanıt vermek amacıyla ondan faydalanabilmek için sürekli hareket eden (ve son derece güvencesiz bir emek piyasasının gereği olarak, bir görevden diğerine geçen) bir işgücü yaratır.

Biçimsel (soyut, yapay, bütünüyle sembolik) olmanın da ötesinde bu dil, aynı zamanda *mantıksal* olmalıdır. Çünkü bu dilin şirket içinde (ya da birkaç şirketten oluşan bir "üretim ağı" sistemi içinde), yani bir kimsenin eylemlerinin başkalarınınkiyle çatışamayacağı, aksine başkalarının bu eylemlerini desteklemesi ve güçlendirmesi gerektiği bir "sosyal topluluk"

içinde kullanabilmesi, ancak kendi kuralları ve grameri sayesinde mümkün olabilir.

1936'da İngiliz matematikçi Alan Turing tarafından teorileştirilen ve günümüzün enformasyon teknolojilerinin kökenini oluşturan "dilsel makine"nin temelinde de işte bu biçimsel-mantıksal dil vardır.[17] Bu "dilsel" makinenin en önemli unsuru, sembolleri, bir konumla bir diğeri arasında gidip gelen manyetik bir "montaj hattı" üzerinde hareket eden bir gramer düzenine sahip olmasıdır.

Üretim sürecinin dilsel örgütlenmesi, yalnızca "Turing makinesi" ve enformasyon teknolojilerinin bir niteliği değildir. Aynı yönetim modelleri, Alan Turing'in dile getirdiği ilkelerden de esinlenir. Bu ilkelerin amacı, şirketi, sorunsuz, akışkan ve "arayüzlü" bir dilsel iletişim süreci sayesinde kendi eylemlerini kendisi belirleyebilen bir "veri bankası" gibi örgütlemektir.[18]

5. Politik Teknoloji Olarak Dil

Dili ve iletişimi demokrasi potansiyelini geliştirmenin ve yoğunlaştırmanın aracı olarak gören politik teorileri

---

17 Yeni teknolojilerin temellendirici "ilkesi" olarak "Turing makinesi" için bkz. Joseph Weizenbaum, *Computer Power and Human Reason: From Judgement to Calculation*, New York, Freeman, 1995.

18 Pierre Lévy, *La Machine Univers: Création, cognition et culture informatique*, Paris, La Découverte, 1987. Pierre Lévy, bu çalışmasında Ludwig Wittgenstein'ın dil felsefesi ile Wiener ve McCulloch gibi enformasyon teknolojilerinin kurucuları tarafından kullanılan dil arasında bir karşılaştırma yapar. Bunlar arasındaki temel fark, filozof hâlâ "söylenebilir olmayan"a ve onun gizemine ilgi duyarken, bilgisayar dilinin kuramcılarının, dillerin çoğalmasına olanak tanımakla birlikte, bu dillerin mantıksal-biçimsel yapılara çevrilemediği yere geldiklerinde durup kalmalarıdır. "Sibernetiği icat edenler, insanı enformasyonla uğraşan mantıksal bir otomat gibi kavradı. Söylenebilir olanda durup kaldılar ve kim olduklarını unutup, Wittgenstein'ın teorileştirmiş olduğu 'söylenebilir olmayan'ı görmezden geldiler." Roberta De Monticelli de, tamamen dilsel bir zeminde de olsa, aynı sonuçlara varır: *Dottrine dell'intelligenza: Saggio su Frege e Wittgenstein*, Bari, De Donato, 1981.

analiz etmenin niçin önemli olduğu artık anlaşılabilir. Hiç kuşkusuz burada, Jürgen Habermas'ın, en büyük değerini demokrasi ve özgürlük gibi önemli politik soruları dil düzlemine yerleştirmesinden alan "iletişimsel eylem"[19] teorisini düşünüyoruz.

Habermas'a göre "iletişimsel eylem", yani dilsel-söylemsel dolayıma başvurmak, *genel çıkar* da denilen kolektif çıkarlara ve ihtiyaçlara gönderme yaparak toplumu yönetmeyi meşrulaştırmamıza ve gerekçelendirmemize olanak sağlar. "Söylemsel demokrasi" teorisine göre dil sayesinde, salt verili olanın, basit normun ve safi teknik-araçsal unsurun ötesine geçebiliriz.

Dilsel dolayım, hakikate yönelik ortaklaşa ve uzlaşmacı bir arayış olanağı yaratır. Kullandığımız dil, Habermas'a göre, bütün insanlarda *ortak olan*, toplumu geliştirmek ve örgütlemek üzere iletişim yoluyla ortaya çıkabilecek "temel bir rasyonalite" içerir.

Bu temel rasyonalite, Hegel'in bahsindeki bireylerin üretken etkinliğine benzer. Bu rasyonalite herkesin "yaşam dünyasına" ait olması itibariyle iletişimsel eylemin kendisinden önce gelir ve özel alandan toplumsal alana göçü -Hegel'de çalışmanın ürünleri için söz konusu olduğu gibi- dilsel iletişim sayesinde gerçekleşir. Bütün özel "yaşam dünyaları", dil, iletişim ve bireyler arasındaki diyalog sayesinde toplumsallaşır. "Herkesin herkesle savaşı"na mahkûm kalmak yerine, farklı bireylerin bir araya gelip toplumsal, politik ve kurumsal sistemi örgütlemesi, dilsel iletişim sayesinde mümkün olur.

---

19 Bkz. Jürgen Habermas, *The Theory of Communicative Action. Reason and the Rationalization of Society*, Londra, Atheneum Press, 1986 [*İletişimsel Eylem Kuramı*, çev. Mustafa Tüzel, Kabalcı Yayınları, 2001] ve *The Philoshopical Discourse of Modernity: Twelve Lectures*, Cambridge, MIT Press, 1998. Marcello Ostinelli ve Virginio Pedroni'nin derlediği *Fondazione e ciritica della comunicazione: Studi su Habermas*, Milan, Angeli, 1992 çok yararlı bir kaynaktır.

Bu çalışmanın sınırları itibariyle, son yirmi yıldır bu görüş adına öne sürülen ve pek çoklarınca aşırı biçimsel ve naif bir biçimde açıklandığı düşünülen tüm eleştirel argümanları burada ele almamız maalesef imkânsız. Yine de post-Fordist rejimin ortaya çıkardığı politik meselelere dair analizimiz açısından, Habermas'ın yaklaşımının beraberinde getirdiği bazı sorulara, ille yanıt vermek zorunda olmaksak da, kesinlikle işaret etmemiz gerekiyor.

Habermas'ın iletişim teorisinin yararı, kendi projesi üzerine çalışmaya başladığı dönemin çarpıcı bir sezgisini ifade etmesidir, ama bir teori olarak içinde yaşadığımız zamanın köklerini anlamakta yetersiz kalır. 1983'te verdiği bir röportajda Habermas, kendi "dilsel dönemeç"inin1970'li yılların başına, yani "kurşun yılları" da denilen, yeni muhafazakâr ideolojinin ve ekoloji hareketlerinin yükseldiği yıllara uzandığını söyler. Habermas, post-modernizme ya da modernizm karşıtlığına düşmekten, "ya katı ya da genç ve öfkeli bir muhafazakâra" dönüşmekten kaçınabilmesini sağlayacak bir çözüm arayışındadır. "İletişimsel eylem" teorisi, modernitenin misyonundan feragat etmeden modernite içinde kalmayı sağlayabilecek mükemmel bir çare gibi görünür.

Habermas'ın teorisi gücünü, dilsel iletişimi verili bir sosyopolitik toplulukta olduğu haliyle tanımlayan pragmatizminden alır. Umberto Eco, *The Limits of Interpretation* [Yorumun Sınırları] adlı çalışmasına yazdığı önsözde aynı sonuca varır. Dilsel alandaki mücadeleleri "uzlaştırma" çabasını bu önsözde şöyle açıklar:

> Fakat belli bir dilin sınırları içerisinde sözcüklerin düz bir anlamı olduğunu ve hem sözlüklerde ilk sırada yer verilmesi gereken anlamın hem de verili bir sözcüğün ne anlama geldiği sorulduğunda herkesin vermesi gereken tanımın da bu anlam olduğunu düşünüyorum. Dolayısıyla kime sorulursa sorulsun incirin bir meyve türü olduğunun söyleneceğini varsayıyorum. Okuru merkez alan hiçbir teori bu sınırdan kaçamaz.

> Okurun özgür edimi, bu sınırın kabulünden *önce* değil ancak *sonra* gelir.[20]

Dahası, Habermas'a göre demokratik toplumlarda kullanılan ortak dil, farklı özne-yurttaşlar arasında en iyi iletişim sağlayan dildir. Liberal toplumların değerleri, yorumları ille de nesnel anlamlamalara (nihai doğrulara) değil, en azından *öznelerarası* anlamlamalara gönderme yapan ortak değerlerdir. Burada asıl önemli olan, toplumsal olarak ortaklaşmış nosyonlar, sözcükler ve göstergeler kullanıyor olmamız ve iletişim kurmak için kullandığımız sözcüklerin de, toplum onları doğru olarak kabul ettiği için tercih edilmiş oldukları-dır. Habermas'ın teorisindeki pragmatizm, onun "toplumsal olarak paylaşılan" anlamlar nosyonundan kaynaklanır: Hangi taraftan olursa olsunlar bütün politikacılar, sözcüklerinin "etimolojik" anlamlarına, yani liberal demokrasi geleneği içindeki yerleşik anlamlarına bağlı kaldıkları sürece, kendi aralarında rahatça iletişim kurabilirler. Ancak bundan sonra, yani ancak politik bir fikir birliği sağlandıktan sonra, yasaların hazırlanabilmesini sağlayan sözcüklerin farklı yorumlanma tarzlarına geçilebilir. Farklı yorumlama özgürlüğünün sınırları ise, "demokratik çatışmanın" çerçevesini oluşturacak olan gramer kurallarının içine işlenmiş vaziyettedir.

1990'larda olup bitenlere bakınca, Habermas'ın teorisinin

---

20 Umberto Eco, *The Limits of Interpretation*, Bloomington, Indiana University Press, 1990, s. 5-6. Eco'nun metinsel yoruma "nesnel" sınırlar dayatmak gibi bir "görevi" olduğunu hissetmesi tuhaftır, hem de otuz yıl kadar önce, kendisinin de kabul ettiği gibi, bu sınırların kaldırılmasına bizzat katkı sunduktan ve böylece Derrida'nın teorilerini meşrulaştırdıktan sonra. Onun bu hamlesinin, iletişimin üretime dahil olmasıyla birlikte yorumun sınırları konusunda yaşanan krizle, Eco'nun yazılarında hiç ortaya çıkmayan bir krizle çakışması da ilginçtir. Bunun tersine Eco, post-Fordist devrimin tehlikeye soktuğu Aydınlanma çerçevesi içinde kalabilmek için umutsuz bir çaba göstermekte gibidir. Biz ise burada, sınırlar kurma *ihtiyacını* değil, bu sınırların yeniden tanımlandığı ya da en azından teşhis edilmeye çalışıldığı alanı sorguluyoruz.

yetersizliğini görmezden gelmek pek mümkün değildir. Bu yetersizlik, "yaşam" dünyası ve "kurumsal" dünyanın yan yana konularak karşıtlaştırılmasından kaynaklanan yapısal bir yetersizliktir.[21] Erişilebilen ve kullanılabilen bir dilin varlığı, tek başına, kişinin yaşam dünyasını dilin kendi filtreleri aracılığıyla bütünüyle ifade etmesini sağlamaya yetmez.[22] Aslında dil, örneğin işitme gibi doğuştan gelen bir şey değil, aksine bir kuşaktan diğerine aktarılan keyfi ve yapay bir insan yaratımı, yani bir *teamül* ise, o zaman yeni doğan birinin miras aldığı şey, kendi doğasına ait olmayıp dışarıdan dayatılan bir iletişim aracıdır.[23]

Çocukken dil öğrenmek, kökensel bir şiddete işaret eder, çünkü bu öğrenme süreci, bizi bir yandan kendilerine karşılık gelen sözcüklerin mevcut olmadığı yaşanmış deneyimler

---

21 Bkz. Jacques Bidet, *Théorie de la modernité*, Paris, PUF, 1990, s. 96-118.

22 Gorz, *İktisadi Aklın Eleştirisi*'nde bir bölümü sadece Habermas'a ayırır ve orada sağlam duran bir eleştiri yapar (bkz. s. 212-20). Ama aynı kitabın sonraki sayfalarında, yeniden üretim alanındaki emek meselesine gelince, Habermas'ı bu sefer hayli öne çıkardığında aslında araçsal ve iletişimsel eylemlerin birbirine nüfuz etmesi meselesini ancak sınırlı bir şekilde anlayabildiğini göstermiş olur. Eleştirel analiz geleneksel politik kategorilerin sınırlarını aşmak zorunda kaldığında, Habermas'ın çekim gücünün nasıl yeniden devreye girebildiğinin başka bir kanıtıdır bu da.

23 Bu konuda bkz. Paolo Virno, "Il linguaggio in mezzo al guado," *Luogo commune*, II, sayı 2, 1991. Virno bu çalışmasında Giorgio Agamben'in miras alınan dilin doğal olmadığına dair düşüncelerini (*Infanzia e storia*, Turin: Euinadi, 1978) değerlendirir ve bu değerlendirme Gorz'un Habermas eleştirisine benzer. Aslında bu konum, Amerikalı dilbilimci William D: Whitney'nin 1876 tarihli *The Life and Growth of Language: An Outline of Linguistic Science* adlı çalışmasında ifade ettiği teorilere kadar geri götürülebilir. Ayrıca bkz. Agamben, "La cosa stessa," yay. haz. Gianfranco Dalmasso, *Di-segno: La giustizia nel discorso*, Milan, Jaca Books, 1984 içinde: "Dilin önvarsayan yapısı, geleneğin yapısıdır: Dilde şeyin kendisini önvarsayar ve mübadele ederiz (hem birebir hem de mecazi anlamıyla) ki böylece dil bir şeylerle ilgili hale gelebilsin... Şeyin kendisinin dibe itilmesi sadece bir geleneğin kuruluşunun temeli olabilir." (s.9) Aynı şeyi ekonomi terimleriyle söylersek, fiyatları değerlere dönüştürmeden önce, değer *üretmemiz*, yani canlı, öznel insan emeğini "varlığa getirmemiz" gerekir. Hep şu aynı dönüşüm meselesiyle, biçimin *ötesine geçme* meselesiyle uğraşıyoruz.

hakkında sessiz kalmaya, öte yandan da hiçbir deneyimle örtüşmeyen içerikler hakkında konuşmaya ve kendimize ait olmayan anlamlar formüle etmeye zorlar. Dil bir yandan insanı "tarihe sokarken" bir yandan da herhangi bir insanın yaşam dünyasına girmeyi engelleyebilecek bir "filtre" işlevi görür. Şairin dediği gibi, "sözcükler, ilahi nefes ve Hakikatin mühürlenmiş hapishaneleridir." Dil tanımı gereği disipline edici bir yapıdır; "yaşam dünyasına" sınırlar ve yasaklar koyar. Umberto Galimberti'nin dediği üzere, "Dil, hakikati yeniden üretmez, aksine onu çarpıtır, ama hakikat de kendini dilin çarpıtmalarından başka hiçbir araçla açığa vuramaz."[24]

Habermas'ın bu konuya, yani toplumsallaşma aracı olarak dilin rolü meselesine yaklaşımı yetersizdir, çünkü kolayca politik bir naifliğe dönüşebilecek bir iradeciliğe yol açar. Özneler arasındaki ilişkilerin söylemsel-iletişimsel boyutunun, "toplumsal olarak paylaşıldığı" için nesnel bir olgu, her türlü eleştirel düşünmeden bağımsız bir gerçeklik olduğu önvarsayımına dayalı bir iletişimsel eylem kuramı (tanımı itibariyle evrensel bir nosyon) inşa etmek hatalıdır. Böyle bir önvarsayım, sınırlandırılmış ve kendi içinde homojen bir toplulukta, örneğin aynı alanda çalışan akademisyenlerden oluşan bir toplulukta ya da geleneksel iletişim kodları geliştirmiş bir politik sınıf içinde kısmen geçerli olabilir. Habermas'ın teorisi, genel bir değeri olduğunu iddia ettiğinde ise, dil düzlemine aktarılmış bir Robinson Cruose hikâyesinden başka bir şey sunamaz. Aslında Robinson Cuma'yla İngilizce konuşur, kölenin efendisiyle karşılaşmadan önce başka bir dil konuşup konuşmadığını merak bile etmez.[25]

Söylemsel demokrasi teorisi, bir demokrasiyi idare etmek için gereken kurallar sorusunu gündeme getirir, ama bizzat di-

24 Umberto Galimberti, *Parole nomadi*, Milano, Feltrinelli, 1999, s. 99.

25 Bu, Emanuele Severino'nun kendi kitabında dile getirdiği Habermas eleştirisidir, *La tendenza fondamentale del nostro tempo*, Milano, Adelphi, 1988, s. 89-109.

lin belirlediği çatışmaları dil içinde çözmeden yapar bunu. Bir iletişimsel eylem eleştirisi, politik dünyanın dışına adım atarak "kendimizi konuşmaktan mahrum bırakmak" anlamına gelmez. Bu sadece –ki bu "sadece" çok önemlidir- dilsel dolayım içinde her öznenin varoluşunun daima çatışmalı olduğu anlamına gelir: *Her türlü dilsel önvarsayımı sürekli dönüştüren şey bu çatışmanın ta kendisidir.* Habermas'a göre politik eylemin iletişimsel boyutunu eleştirenler ya "kibirli gösterişçiler" ya da iflah olmaz kuşkuculardır. Çünkü Habermas'ın analizi, üretken eylemin eşiğine geldiğinde durup kalır ve böylece politik-kurumsal değişimleri ve yeni üretim tarzının koşullarda yol açtığı dönüşümü anlama olanağından kendini mahrum bırakır.

Habermas'ın üretken eylem teorisinin asıl değeri sınırlarında yatar; eğer onun liberal demokrasiyi ve Sovyet devletlerinin çöküşünden sonra piyasa yasalarını savunan politik önerisine tepki vermek zorunda kalmasaydık, bu sınırları teşhis edemeyecektik. Zira bunlar, günümüzün politik dünyası içinde seyrederken izlenilen yolları darlaştıran sınırlarla aynı sınırlardır.

6. Kısa Devre

Dilin üretim alanına dahil olarak her şeyi altüst etmesi, bilim, teknoloji ve üretken emeği düşünme tarzlarımızda da bir sıçramaya neden olur. Teknolojinin artan önemi, dünyanın makineleşmesi ya da bir piyasa ekonomisinde düşünülebilecek tek rasyonalitenin, *araçsal eylemden* başka hiçbir şeyin var olmadığını söyleyen ekonomik rasyonalite olduğu meseleleri üzerine sayısız araştırma yapıldı.

Araçsal eylem, paylaşılan değerlere değil, öğeleri, araçların amaca uygunluğunu ölçmeye indirgenen *hesaplara* dayanır. Bunlar, değer yargılarını ayrı bir alana, iletişim, "parlamenterlik" ve dilsel dolayımın alanına sürerek kendisinden dışlayan bir rasyonaliteden türeyen *rasyonel* hesaplardır. McIntyre'nin dediği gibi:

> Akıl hesap yapmaktır. Akıl, olgusal hakikatleri ve matematiksel ilişkileri saptamaktan başka bir şey yapamaz. Pratik alanda akıl sadece araçlardan bahseder. Amaçlara gelindiğinde ise, akıl sessiz kalmak zorundadır.[26]

İletişimin üretime dahil olmasıyla birlikte, araçsal ve iletişimsel olan arasındaki ikilik de altüst olmuştur. Post-Fordist emek, hayli iletişimseldir ve üretken olabilmek için yüksek "dilsel" becerilere ihtiyaç duyar. Bu emek türü, sadece enformasyon teknolojisi alanında değil salt duyumsal-sezgisel düzeyde de *bütün sembolik eylem türlerini* anlayabilme kapasitesini varsayar. Bu, dilin sunduğu genelleme yapabilme, verilerin ve araçsal-mekanik eylemin ötesine geçebilme becerisinin şimdi doğrudan üretim sürecinin içinde yattığı anlamına gelir.

İletişimin üretime dahil olmasının Fordizmden miras kalan politik biçimlerde neden krize yol açtığı ya da en azından bunları nasıl çetrefilleştirebildiği şimdi daha açık görülebiliyor. Araçsal ve iletişim eyleminin çakışması ve üretimle iletişimin birleşmesi, bireysel ve kolektif çıkarlar arasındaki kurumsal geçişi daha karmaşık bir hale getirir. Parti sistemi, sendikalar ya da korporatizme, sınıfa, etnik kökene ve toplumsal kimliğe dayalı diğer gruplar gibi temsil işi gören dolayımların ayakta kalması daha en başından zorlaşıyor. Herkes yalnızca kendini temsil etme eğiliminde; kişinin kendi çıkarlarını korumak için ihtiyaç duyduğu tek şey, çalışma-üretim süreci içindeki iletişimsel teknikleri anlamış olmak (*Berlusconi öğretisi*). Bu haliyle girişimci, temsili demokrasilerde ekonomi ve politika arasındaki ayrımı kapatarak doğrudan bir politikacıya, bir yönetim öznesine dönüşür. Girişimcinin paradoksal "güvenilirliği" ve "prestiji" *aynı anda* hem araçsal hem de iletişimsel eylemin öznesi olmasından kaynaklanır. Bütün bir politik sınıf yasal olarak kovuşturulurken o yalan söyleyebilir, çünkü yalanlar,

---

26 Aktaran Habermas, *Justification and Application: Remarks on Discourse Ethics*, Cambridge, MIT Press, 1993, s. 123.

Hobbes'da da gördüğümüz gibi, mal ve hizmetleri üretmek için kullanılan dilsel-iletişimsel cephaneliğin bir parçasıdır, özellikle de bu mallar tanımı gereği "temsil edici mallar", yani dünya *imgeleri* olduğunda.[27]

Toplumsal uyumun bozulması ve (paradoksal görünse de aslında sadece politik temsilin niteliksel açığını ortaya çıkarmaya hizmet eden) kendi kendini temsile dayalı politik biçimlerin çoğalması, kültür ve estetik alanını, bilimsel alanı ve nihayet "Habermas'la birlikte" politik alanı devrimcileştirdikten sonra, üretim alanına da bulaşan "dilsel dönemeç"ten kaynaklanır. Bugün dilsel dolayımın bütün üretken etkinliklerde oynadığı vazgeçilmez rol, politik bir çözümü ve ekonomik etkinlikleri idare etmenin yeni bir tarzını kesin bir ihtiyaç haline getirmiştir, ama şimdiye kadar önerilmiş olan politik çözümler yok olup gitmeye mahkûm görünmektedir. Aslında bu politik önerilerin bu kadar kısa ömürlü olmasının nedeni, muhtemelen tek bir girişim sektörüne ya da ekonomik çıkara dönük bir araçsal eylemle *sınırlandırılmış* olmalarıdır.

Post-Fordist dönemde kalıcı uzlaşıları ya da anlaşmaları pekiştirecek birey-üstü bir dolayım düzlemi bulmanın zorluğu, doğrudan araçsal ve iletişimsel eylem arasındaki kısa devreden kaynaklanır. Araçsal eylemde araç ve amaç arasındaki ilişki mekaniktir: Amaç bir kez belirlendiğinde ve kârları maksimize etmek için bir mal üretmek gerektiğinde, bu projenin uygulanması hem tekanlamlı hem de tek yönlüdür. Verilen karar, artıları ve eksileri dikkate alan bir hesaplama bakımından rasyoneldir ve hesaplama sınırlı bile olsa yine de bir hesaplamadır. Geri kalan her şey, bütün diğer eylemler ve davranışlar, karar alma sürecinin bir parçası sayılmadığı gibi sadece irrasyonel refleksler olarak görülür.

27 Marazzi burada İtalya'nın 1990'ların başındaki politik ve kültürel durumuna gönderme yapıyor. O yıllarda Hıristiyan Demokratlar ve Sosyalistler yasal kovuşturmalarla dağıtılmıştı ve Berlusconi, televizyon yayıncılığı, basım-yayım ve reklam sektöründe servete ulaştıktan sonra önemli bir politik figür haline gelmekteydi. (İngilizceye çevirenin notu)

Oysa iletişimsel eylem, neredeyse dolambaçsızdır, öyle basitçe araçtan amaca ilerlemez. Einstein'ın dediği gibi doğa, Newtoncu geleneğe bağlı olan ve fiziki dünyanın bilimsel meşruluğunu kanıtlamak için doğayı gözlemenin ve onun iç yasalarını çıkarsamanın yeterli olduğunu düşünen bilim insanlarının teorileştirdiği tekanlamlı bir metin değildir. Teorik araştırma deneyiminin kendisi, doğanın aslında daha ziyade *alternatif modalitelere* göre okunabilecek *iki anlamlı* bir metin olduğunu göstermiştir. Bir yanda konuşmayan iç ve dış evren, öte yanda sözlüklerimiz sayesinde onları konuşturan biz varsak eğer, o zaman aynı evrene dair çoklu bakış açıları ve hatta kendilerini icat eden özneler kadar çoğul olan dünyalar inşa edebiliyoruz demektir bu.[28]

İletişimin araçsal kullanımı, araçsal ve iletişimsel eylem, doğrusal ve çok yönlü yöntemler, Bir ve Çokluk arasında sürtüşme yaratır. Üretime karar verildiğinde, bunu gerçekleştirmek için belirlenen amaçlar ve araçlar süreç içinde değiştirilebilir, öyle ki üretim sürecinin sonunda elde edilen sonuç başlangıçta planlanandan hayli farklı olabilir. Toplumda mevcut olan çıkarların çoğulluğunu uzlaşı yoluyla yönetebilmek için gerekli olan kuralları ve normları (ne kadar kurgusal oldukların bir önemi yoktur) belirleyebilecek kalıcı bir yönetim biçimi inşa etmenin zorluğu tam da buradan kaynaklanır.

Kesinliklerin belirleyici olduğu önceki dönemden, şimdi sorgulama ve sürekli araştırmanın öne çıktığı bir döneme geçmiş bulunuyoruz. Bugün yüz yüze kaldığımız problemlerin yanıtlarının neden sadece çoklu olduğunu değil (ki bu, yaşamlarımızı potansiyel olarak muazzam zenginleştirir), aynı zamanda bu yanıtlar üzerinde toplumsal olarak neden artık o kadar da uzlaşmadığımızı, bunların birbirine neden artık o kadar da çevrilebilir olmadığını sorup duruyoruz kendimize. Bu nasıl

28 Bkz. Giorgio Gargani, *Stili di analisi: L'unità perduta del metodo filosifico*, Milan, Feltrinelli, 1993.

bir paradoks ki "iletişim toplumu"nun zirvesinde, iletişimin kendisinin *krizine* tanıklık ediyoruz.

Dolayısıyla güvenceden güvencesizliğe, planlamadan rastlantıya geçiş, çok uzun sürecek bir yapısal krize içkindir. Post-Fordist yeniden yapılanmanın, iletişimi içselleştirmek zorunda kaldığı açıktır. Buradaki asıl tehlike ise, Fordist dönemden miras kalan temsili demokrasinin girdiği krizin kaynaklarını anlayamamamız ve politik kategorilerimizi bu temelde yeniden tanımlamaya direnmemiz, analitik araçlarımızı, düşünme biçimlerimizi ve yaşamlarımızın her yerine doluşturduğumuz, temsili demokrasiye özgü örgütlenme biçimlerini yenileyerek bu krizin içinden geçmeyi reddetmemizdir.

Birebir anlamıyla "imalatçı" olan ve sözcüklerle çalışan şair, bunu çok uzun zaman önce anlamıştı. Şiiriyle "bizi bekleyen yazgıyı" gösteren Hölderlin üzerine yazarken şöyle demişti Heidegger: "'[b]ütün 'uğraşların en masumu' olan dil, aynı zamanda 'sahip olduğumuz şeylerin en tehlikelisi'dir ... tüm tehlikelerin tehlikesidir, çünkü o her şeyden önce tehlike olasılığının kendisini yaratır."[29]

7. Kölelik

Post-Fordist dönüşümün ortaya çıkardığı sorunlar için önerilen ve en azından şimdilik politikanın en temel ilkelerini yıkarak onu dönüşüme uğratır gibi görünen "çözüm"lerden biri, üretici emeğin "köleliği"ndeki artışta yatar.

Yeni çalışma tarzında kendini şirketin amacına adamak zorunludur: Uzun dönemli pozisyonlarda çalışma ayrıcalığına sahip olanlar, şirket içindeki "ortam değişimleri"ne ve talep çeşitlenmelerinden kaynaklı üretim dalgalanmalara bütünüyle uyum sağlayabildiklerini göstermek zorundadır. İstatistiklerde nüfusun yüzde onu işsiz görünürken, çoğu zaman karşılığı

29 Martin Heidegger, *Elucidations of Hölderlin's Poetry*, Amherst, Humanity Books, 2000, s. 54-55.

ödenmeyen fazla mesailerdeki artış bununla açıklanabilir. Bu aynı zamanda emek piyasasında işçinin sosyal haklarının neredeyse evrensel kabul gördüğü (örneğin toplu sözleşme biçiminde) ve güçlü, kalıcı hukuki normlarla korunduğu bir rejimden, ekonomik gereklerin ve beklenmedik durumların baskısı altında işçi haklarının hızla ortadan kaybolduğu bir rejime neden geçtiğimizi de açıklar. Sürece ürün pazarlaması hükmettiğinde ve gerçek zamanlı (tam-zamanında) bir nicelik ve nitelik dayattığında, çalışma daha da kısıtlayıcı hale gelir: İşimizi kaybetme kaygısı yüzünden kendimizi işe ne kadar adayabildiğimizi, ne kadar itaatkâr olduğumuzu göstermek zorunda kalırız. Fordizm döneminde olduğu gibi, piyasa artık alım gücünün baskısı yüzünden sürgit genişleyemeyeceği için üretim de artık planlanmadığında, başka bir ifadeyle sürece tesadüfler hâkim olduğunda, öngörülemezlik kural haline gelir ve şimdi her şey anında uyum sağlayabilmeye bağlıdır. Hukuki kişilerden bağımsız yasal korumalar ve evrensel haklar sona erer.

Üretkenlikle ilgili sorunları çözebilecek normları oluşturmak için çatışan ve uzlaşmaz çıkarların temsilcilerin bile bir araya getirildiği Fordizmin de temel bir özelliği olan emek piyasasının normatif düzenlenişi, yerini şimdi bir tür "*endüstriyel feodalite*"ye bırakmaktadır. Fabrika, hastane ve ofis, bir sadakat alanına dönüşürken, iş piyasası da sınıf, cinsiyet ve ırktan kaynaklı istikrarsızlıkların, parçalanmaların ve ayrışmaların alanı haline gelir. Emek piyasası artık evrensel hakların olmadığı bir yerdir. Mevcut "totaliter demokrasi" modeli, kesinlikle makul bir gelecekten gözlerini üzerimize dikmiş bakmakta olan "hakların olmadığı bir demokrasi" modelinin kökeninde işte üretim tarzında yaşanan bu gerçek dönüşüm yatar. Bu demokraside haklar yoktur, çünkü insanların beğenileriyle kurulan gerçek zamanlı ilişki, herhangi bir hukuki yola ve kalıcı, gerçekleşebilir normlara başvurma imkânını ortadan kaldırır. İnsanlar artık "yurttaş" ve dolayısıyla hukuki özneler

değil, yalnızca "tüketici", "müşteri" ve dolayısıyla tüketimin özneleridir.[30]

Bu senaryo, Amerika, Avrupa ve Japonya emek piyasaları arasındaki normatif farklılıklarla çarpıcı bir şekilde doğrulanır. Son dönemdeki karşılaştırmalı araştırmalar, ABD'de çalışma ilişkilerinin düzenlenmemiş olmasının ve ücretli işçiler için etkili bir temsil ve danışmanlık sisteminin bulunmayışının, başka bir ifadeyle ABD'de çalışma koşullarındaki mutlak esnekliğin, Fordist dönemden kalma sosyal güvenceler nedeniyle Avrupa'da hâlâ ulaşılamamış olan iş sayısının ABD'de yaratılabilmesinde ne kadar önemli olduğunu göstermiştir. ABD'de istihdam oranı bu yüzden daha yüksektir, ama aynı nedenle yoksulluk oranı da Avrupa ve Japonya'dan daha yüksektir. Tersine, Avrupa ve Japonya'da sosyal güvenceler, yüksek işsizlik oranları pahasına da olsa, yoksulluğu daha düşük seviyede tutabiliyor görünmektedir.[31]

ABD'de düzensiz emek piyasasına içkin olan esneklik, emek gücünün niteliksizleşmesinin ve soysal katılımının düşük kalmasının da nedenidir. Tüm bunlar, faal nüfusun büyük kesiminin yoksullaşmasının sonucudur. Dolayısıyla "Clintoncı" iktisatçılar Robert Reich ve Paul Romer'ın, aşırı eşitsizliğin uzun vadede olumsuz dışsallıklara neden olacağını, örneğin sonunda ekonomik büyümeye zarar verecek şekilde düşük eğitim seviyesi ve motivasyonsuzluğa yol açacağını söylemeleri ne kadar doğruysa, Avrupa'daki sosyal güvenlik modelinin ABD'deki emek gücünün koşullarının iyileştirilmesi için artık gerçekçi bir model olmadığı da bir o kadar doğrudur. Aslına bakılırsa, şu anda Avrupa'nın "Amerikan" modelini uygulamaya başladığını görüyoruz. Karşılaştırmalı araştırmalar, bilhassa üretkenliği artırmayı, iş yaratmayı ve gelir dağılımını iyileştir-

30 Bkz. Marco Ravelli, "Con la fabbrica integrate l'addio al fordismo," *il manifesto*, 3 Temmuz 1994.

31 Bkz. Richard D. Freeman, yay. hz., *Working under Different Rules*, New York, Russell Sage Foundation, 1994, s. 1-25.

meyi amaçlayan bir politik yapının, kendine ilham alabileceği hiçbir modelin olmadığını gösteriyor. İş yaratma ve gelir eşitsizliklerini azaltma ihtiyacına nasıl bir yanıt verileceği, Avrupa ve Japonya'nın mevcut Amerikan sistemi (daha fazla esneklik, daha az sosyal güvence ve bunlara eşlik eden negatif dışsallıklar) yönünde, Amerika'nın ise en azından sosyal güvenlik sisteminin belli alanlarında (sağlık, daha etkin sosyal politikalar) Avrupa modeli yönünde adımlar atmasının sonucunda bulunacak (eğer gerçekten bulunabilecekse). Her halükârda önceden kazanılmış sosyal hakların azaltılması ve bu alandaki düzenlemelerin kaldırılması yönündeki genel eğilim hâlâ devam ediyor. Amerikalılar, Avrupa'daki sosyal devlet anlayışından esinlenseler bile, bunu elbette onun avantajlarını, örneğin kamusal ve mesleki eğitimi törpüleyerek yapıyorlar. Avrupa yanından bakıldığında da, bu avantajların ancak ve ancak Avrupalı devletler Amerikan sisteminin problemleri içinde boğulup kalmadığı sürece sağlanabileceği de açıktır. Sadece karşılaştırmalı iktisat değil, tarih de bize bunu öğretir. Bugün Amerika'nın politikalarıyla düzenlenen uluslararası para sistemi, hem liyakatten hem de etkililikten yoksun olan mevcut çalışma modelleri arasındaki bu eşitsiz mübadeleyi denetlemekten hiç kuşkusuz pek memnun olacaktır.

Çalışma ilişkilerinde yeni-köle emeğini yayma, yeni post-Fordist üretim tarzının içkin bir eğilimidir ve kökenini bu dönüşüme eşlik eden *ücret biçiminde* bulur. Bir yandan ücretlere, makro-ekonomik şokların ve piyasa dalgalanmalarının massedilmesinin yükünün ücretli çalışanlara ve yalnızca onların sırtına yüklenmesinde de gördüğümüz gibi, yeni ekonomi politikalarına bağlı olarak ayarlanabilir bir değişken olarak bakılıyor. Bir yandan da bu politikayla gayet uyumlu ve Fordist dönemden farklı olarak, ücretlere ilişkin düzenlemeler yalnızca istikrarsızlıkları yönetebilme amacıyla getiriliyor. Ücret gelirinin ne kadar olduğunun önceden belirlenmemesi ve her şeyin

şirketin muhasebe işlemlerinin tamamlanmasına kadar ancak koşullu ve geçici olarak geçerli olmasının nedeni budur. Bu yüzden ücretler hayli bireyselleştirilmiştir: İşçinin nitelikleri (yaşı, yeteneği ve eğitimi), ücretin yalnızca bir kısmını belirler, geri kalan kısmı ise işyerindeki katılım düzeyine, emek süreci *boyunca* ve dolayısıyla müzakere aşamasından *sonra* gösterdiği "gayret" ve ilgiye göre belirlenir. Ücretin, işyerindeki konumdan bağımsızlaşmasının, uzmanlaşmayla ilgili anlamlarını yitirmesinin ve sonunda bireysel bir mükâfata dönüşmesi bu yüzdendir.

Şirket, toplu sözleşmeye dayalı geleneksel bir ücretlendirme sistemini uygulamak zorunda hissetmediğinden, aynı pozisyon için liyakate bağlı olarak farklı ücretler ödenebildiğini görebiliriz. Artık şirket, aynı pozisyon için farklı düzeyler yaratarak başka bir ücretlendirme sistemini pekâlâ geliştirebilir.

Aslında ücret dinamiklerinde ikili bir hareketle karşılaşırız: yıllık ücret artışı (temel ücret) ve bireyin veya "ekibin" katılım ve gayret derecesine, liyakate bağlı olarak ücret artışı. İlk artış, işçinin edinilmiş becerilerinin (fiili performansından bağımsız sahip olduğu ve karşılığı yapılan iş sözleşmesine göre belirlenen niteliklerin) karşılığıdır ve *geri alınamaz*; ikinci artış ise bireysel performansın (ya da bazen "ekip" performansının) karşılığıdır ve dolayısıyla ücret hesabının *geri alınabilecek* bir kalemidir.

Post-Fordist emek sürecinin ima ettiği kölelik, bu tür bir ücret ilişkisiyle gayet uyumludur. Özellikle de bu ilişkide, ücretin, işçinin şirketin kaderiyle ne kadar ilgilendiğine ve onun üzerinde nasıl bir etki yaptığına bağlı olarak belirlenen geri alınabilir ve değişken kısmı düşünülürse. Emek gücünün etkisine ve katılımına dayalı bu değişken ve geri alınabilir ücret, aslında bir tür "hisse"dir, yani şirketin gerçekleştirdiği kârın bir kısmını oluşturur ve bizzat şirketin nihai kârıyla bağlantılıdır. Klasik iktisat teorisindeki tanımıyla "sermaye olarak para" anlamındaki ücret

yerine "para olarak para" anlamındaki *gelir*den bahsetmemizin nedeni budur. Başka bir ifadeyle ücret, *hizmetler* için ödenen bedeldir. Post-Fordist toplumlarda ücret ve gelirin bu şekilde birlikte varoluşu, üretim sürecinde endüstri ve hizmet sektörlerindeki istihdamı birbirlerinden ayrıt etmeyi imkânsızlaştırır. Daha açık ifade etmek gerekirse, endüstri sektörü giderek hizmet sektörüne benzerken, hizmet sektörü de endüstriyel üretim tekniklerini uyguladığı için endüstrileşmiştir.

Ücret ilişkilerini kölece bir tarzda düzenleme eğiliminin, resmi (neo-klasik) emek piyasası teorileriyle tam bir çelişki oluşturması ilginçtir, zira bu teorilere göre emek gücünün fiyatı (ücreti), tıpkı mübadele edilen diğer metalar gibi, fiili emek süreci başlamadan önce arz ve talebe göre ve dolayısıyla doğrudan piyasada belirlenir. Ruth Benedict'in 1946'da Japonya üzerine kitabında, işçileri çalıştıkları şirkete bağlayacak örgütsel biçimler[32] konusunda getirdiği öneriler üzerine yapılan araştırmalar kervanına katılan George Akerlof[33] gibi iktisatçılar, sermaye ve emek arasındaki mübadelenin, ticari olmayan bir mübadele olduğunu vurgularlar. Bu yaklaşıma göre, bu mübadeledeki hâkim unsur, "karşılıklı armağan"dır; armağan edilen katılım, ilgi ve adanmışlık, bir ekipte veya şirkette çalışan bireyin içkin aidiyet ihtiyacını açığa çıkaracaktır. Bu aidiyet, işçilerin gösterdikleri gayret ve katılım karşılığında, emek piyasasındaki rekabet mekanizmaları ile belirlenen ücretten daha yüksek bir gelir elde etmelerini sağlar. Akerlof'un bir röportajda dediği gibi, "bu 'armağan alıp verme' modelinde, işsizlik işçiler birlikte çalıştıkları diğerlerini gözettikleri için ortaya çıkar. Bu, şirketlerin fiyat dengeleyen etkili sözleşmeler dayatma

32 Ruth Benedict, *The Chrysanthemum and the Sword: Patterns of Japanese Culture*, Boston, Houghton Mifflin, 1946.

33 George Akerlof, "Labour Contarcts as Partial Gift Exchange," *An Economic Theorist's Book of Tales: Essays that Entertain the Consequences of New Assumptions in Economic Theory*, Cambridge University Press, 1984 içinde, s. 145-174.

becerisini kısıtlar (fiyat dengeleyen sözleşmelerin olduğu yerde işsizlik olmaz)."[34]

Sermaye ve emek arasındaki mübadeleyi yeniden yorumlayan bu modeller, özellikle de düzgün işleyen bir şirket örgütlenmesinde toplumsal bağların öneminin vurgulanmasında olduğu gibi, ekonomik olguların açıklanmasında toplumsal olanın geri dönüşünün işaretidir. Bu bakış açısından, ücrete ilişkin kurallar, Durkheim'ın teorilerinin de öne sürdüğü gibi, toplumsal bir kökene sahiptir, çünkü bu kurallar, yeni bir mücadele döngüsüyle değiştirilinceye kadar varlığını sürdürmeye devam edecek olan "kolektif değerlerin birikimi"nin bir ifadesidir.[35]

Jacques Godbout'nun "armağanın ruhu"[36] üzerine çalışmasında gösterdiği üzere, ücretin belirlenmesine ilişkin bu yeni kuralların açıklanmasında armağanın emek ve sermaye arasındaki mübadeleye dahil edilmesi, maalesef temel bir çelişkiden muzdariptir. Rockefeller "insanlarla uğraşma yeteneği, şeker ve kahve gibi alınıp satılabilir bir metadır. Bu yeteneğe dünya üstündeki diğer her şeyden daha fazla para öderim"[37] demişti. Bunun doğru olduğu kabul ediliyorsa, o zaman bu "iyi"nin, iyi niyetten, sadakatten, takım ruhundan oluşan bu "iyi"nin alınıp satılabilen bir mal olamayacağını da kabul etmek gerekir, çünkü öyle olsaydı, onu üretmeye çok daha önce başlardık! Toplumsal ilişkilerin araçsal kullanımını teorileştirmek kolay bir mesele değildir, sonunda insan ilişkilerini bir araç gibi, ticari bir mal gibi düşünmekten ve dolayısıyla da en baştaki iyi niyetle çelişkiye düşmekten kaçınmak imkânsızdır

34 Aktaran Richard Swedberg, *Economics and Sociology*, Princeton, Princeton University Press, 1990, s. 67.

35 Bkz. Bénédicte Reynaud, *Le Salaire, la regle et le marché*, Paris, Christian Bourgois, 1992, Michael Aglietta'nın önsözüyle. Ayrıca bkz. Reynaud, *Les Théories du salarie*, Paris, La Découverte, 1994.

36 Bkz. Jacques T. Godbout, *The World of the Gift*, Montreal, McGill-Queen's University Press, 1998.

37 Aktaran Jacques T. Godbout, *The World of the Gift*.

(özellikle de "kendilerini" şirketlerine "vermiş olan" işçilerin eline bir sonraki ekonomik krizde işten çıkarma bildirimleri tutuşturulduğunda).

Post-Fordist üretim tarzına aşılanmış olan bu kölelik boyutu, sermaye ve emek arasındaki para mübadelesine indirgenemeyeceği gibi 1980'lerde André Gorz, Peter Glotz, Guy Aznar ve diğerleri tarafından tanımlanmış olan "ikili" toplumdan da kaynaklanmaz. "İkili toplum" teorileri, topluma baktıklarında, sayıları giderek azalan "güvenceli" kalıcı işçiler ve bunların etrafında da sayıları giderek artan "güvenceli olmayan" geçici işçiler görürler. Toplumun iki farklı hızda ilerlediğini söyleyen bu teorilerin meziyeti, yoksullaşma, işsizlik ve geçici istihdam olgularının arkasında yatan köle emeğindeki artış eğilimini vurgulamalarıdır. Ama bir yanda zenginliği yaratan işçiler öte yanda ise tüketiciler arasında "köle-efendi" ilişkisi temelinde bir ayrım yapmaları hatalıdır. Bu ayrım çizgisinin aslında emek dünyasının her yerinden geçtiğini görmezler: Ev hizmetçisi ve ona ödeme yapanlar arasında da tıpkı endüstriyel malları üreten ile onu istihdam eden arasındaki ilişkinin aynısı vardır.[38]

Emek gücünü gelir düzeylerine göre ayıran ve farklılaştıran ekonomi mekanizması işçiler arasında bir hiyerarşi yaratsa da, bu "iki toplum" aslında zenginlik üretiminden bakılarak ayırt edilemez. Hem ilk hem de ikinci toplumda, üretim yapsın ya da yapmasın, ister evde ister fabrikada, ister hastanede ister bankada çalışsın aynı insan özünü buluruz. Yüksek düzeyde endüstrileşmeyi, onun örgütlenme biçimlerini daha adil biçimde yaygınlaştırarak savuşturamayız; böylece ücretli emek temelli kamusal alanın emir komuta zincirine ve disiplinine dayalı ilişkilerden kurtarılmış bağımsız bir (özel) alanı yeniden oluşturabileceğimize inanmak, bizi sadece uyuşturmaya hizmet eder.

38 Bkz. AA. VV. *Nouve servitù*, Roma: Manifestolibri, 1994 ve aynı eser içinde ayrıca bkz. Marco Bascetta, "L'anima per un salario" ve Franco Carlini, "Professione: accudire il capo."

Bu meseleye hemen geri döneceğiz. Şimdilik sadece Adam Smith'ten Karl Marx'a kadar bütün klasik iktisatçılarda gördüğümüz "üretken" ve "üretken olmayan emek" ayrımının her zaman ekonomikten ziyade politik bir değer taşıdığını hatırlayalım. Klasik iktisatçılar açısından, gerici güçlerin gelişmeyi durdurmak ve tarım ekonomisinden endüstriyel ekonomiye geçişi engellemek istediği bir dönemde, sanayi işçisinin merkeziliğini öne çıkarmak önemliydi. Teorik bakımdan ise, klasik iktisatçıların "üretken olmayan işçileri" ele alışı, tarımdaki serflerin gerici rolü hakkındaki küçümseyici yargıları tarafından perdelenmiş olsa da, aslında belirsizlikler içerir. Hatta bütün iddialarını endüstri işçilerine dayandıran Marx, Mandeville'in Arılar Masalı üzerine yorumunda, hırsızların, dolandırıcıların ve grevdeki işçilerin de üretken olduğu sonucuna varmıştır, çünkü örneğin hırsızlar, kilit sistemlerinin, içtihat biliminin, elkitaplarının ve akademik kadroların ortaya çıkmasına katkıda bulunmuşlar, greve giden işçiler ise çatışmaları ortadan kaldırmayı amaçlayan sermayeyi yeni makineler icat etmeye zorlamışlardır ("işçilerin grev yaptığı yere makineler girer": Marx, bunu Galbraith'ten çok uzun zaman önce söylemişti).[39]

İşleri istihdam edilenler ve işsizler arasında eşit şekilde dağıtmak gibi soylu bir amacın peşinde, üretken işçileri ve serfleri şüphe götürür ekonomi teorilerine yaslanarak ayırmakta ısrar edenler (öyle ki Schumpeter, bu konuda tartışmanın kesinlikle bir zaman kaybı olduğunu düşünüyordu), nasıl bir paradokstur ki *muhafazakâr* politik eylem modeller önerme noktasına gelirler. Buna karşılık, son yirmi yılda yeniden üretim dünyasında –kadınların evreninde- *yeni politik öznellikler, rasyonaliteler ve mücadele biçimleri* doğdu. Bir yandan özel alanı ve hâlihazırda "yeni-köle" işçilerin üstlendikleri görevleri yeniden yapılandırırken bir yandan da herkesin çalışmasına olanak sağlayabil-

39 Bkz. Karl Marx, *A History of Economic Theories*, New York, Langland Press, 1952.

mek için, "üretken" endüstriyel emek miktarının düşüşüne paralel olarak hizmet sektörünü de daraltma yönünde bir isteğin olduğunu görüyoruz. Ama böyle yaptığımızda, ekonomik dönüşümle ve endüstriyel ilişkilerin toplumsal alana yayılması/genişlemesiyle ayırt edilen bu son yirmi yılda ortaya çıkan politik öznellikleri unutup gitmemiz de mümkün. Bugün bizim için en acil sorun, emeğin değil, *gelirin* daha eşit bir şekilde dağıtılmasıdır. Farklı *etkinliklere* atfetmek istediğimiz *anlamı* sadece bu temelde tanımlayabiliriz. Bu etkinliklere ödenmesi gereken karşılığı, onların üretken ya da yeniden üretken niteliğinden bağımsız olarak ancak bundan sonra gerekçelendirebiliriz.

Asıl meselemiz, bütün emek etkinliklerinde mevcut olan gizli köleliği, toplumsal yeniden bileşim ve *politik topluluk* deneyimleriyle alaşağı edebileceğimiz politik pratikler geliştirebilmektir. Bugün çalışma ve yeniden üretim alanına (hatta ücretli kadın işçi ve onun hizmetçisi arasında) parçalanma ve ayrışma hâkim olsa da, toplumun "endüstrileşmesi"yle birlikte farkında olmadan üretilen farklı öznellikleri dikkate almadan, eskiye dönmemiz ve bir işbölümü dayatmamız gerektiği anlamına kesinlikle gelmez bu.

Post-Fordist çalışmanın köleci niteliği, öncelikle *bütün* ekonomik işleyişi canlandıran dilsel-iletişimsel dolayımdan kaynaklanır. Bir yandan bütün insanlarda ortak olan şeye yani iletişim becerisine başvururken, öte yandan herkeste ortak olan bu evrensel beceri, çalışma ortamında daha da kişiselleşmiş, özelleşmiş ve dolayısıyla daha da kölece bir hiyerarşiye yol açar. Bir yandan elbirliğine ihtiyaç duyuyoruz ve iletişimsel emek bunu yapmamızı sağlar, ama öte yandan da yeni *bölünmeler* oluşturmak, hiyerarşiler yaratmak ve hepimize ait olduğu için kamusal olan iletişimsel eylem kaynaklarını parçalara ayırmak ve özelleştirmek istiyoruz.

Günümüzde emeğe verilen görevler, çoğu zaman insanlar arası "ilişkiler" alanını ilgilendiriyor. Uzmanlık "endüstriyel"

anlamda değil daha ziyade "bireye yönelik hizmetler" olarak tanımlanıyor. Bu boyut ise, bugün ekonomik süreçlerin işleyişinde daha önce hiç olmadığı kadar önemli hale geldi.

İlişkisel emeğin önemi, post-Fordist Toyotizme özgü "toplam kalite" nosyonunun, son on yılda çok daha karmaşık örgütsel tekniklerin yardımıyla mükemmelleştirilmesi için gösterilen bütün çabalara rağmen, bir türlü içinden çıkamadığı krize bakarak da anlaşılabilir.

Toplam kalite yönetiminin, kullandığı tüm o teknikler, esnek emek yönetimi modelleri, kalite çemberleri vb. ile birlikte, *artık yeterli olmadığını* görebiliyoruz. Toplam kalite yönetiminin krizi, piyasa ekonomisinde üretimin *amacının* sadece ürünleri ve hizmetleri *satmak* olduğunu yeterince göz önünde bulundurmadan, ürün kalitesinde aşırı ısrar etmesinde yatar. "Düşük maliyetli üretim" modellerinin krizi üzerine düşünebilmek için yakın zamanda sıkça yararlanılan bir örnekten bahsetmeden geçemeyeceğim.[40]

1980'lerde acele posta ve kargo dağıtımı alanında uzmanlaşmış Amerikan şirketi United Parcel Services (UPS), bütün enerjisini müşterilerine hızlı hizmet etmeye yoğunlaştırdı. UPS, "müşterilerine daha iyi hizmet vermek için" kargoyu taşıyan şoförlere tanıdığı zamanı, son saniyeyi bile kullanmalarını gerektirecek kadar daralttı ve böylece saat başına verimliliklerini artırdı. Sonuç olarak mektupların ve paketlerin dağıtımını yapan işçilerin sayısı azaldı.

Ama UPS, müşterilerin mektupların veya paketlerin tam zamanında teslim edilmesini sadece bir yere kadar önemsediğini fark ettiğinde şaşırıp kaldı. Müşteriler kargoyu getirenlerle daha uzun "bir etkileşime" girmeyi daha fazla önemsiyorlardı. Çünkü UPS ile yalnızca teslimat anında yüz yüze iletişim kurabiliyorlardı. Gönderiyi teslim edenler bu kadar verimli

40 Bu örnek, *Business Week*'in 8 Ağustos 1994 tarihli sayısında yayımlanan "Quality" [Kalite] adlı makalede yer almaktadır.

olmasaydı ve müşterilerle konuşmak için daha fazla zamanları olsaydı, müşteriler de UPS'nin sunduğu farklı hizmetler hakkında daha fazla bilgi edinebilirlerdi.

"Kişiye özel hizmet"in, müşteriyle doğrudan ilişkinin şirketin büyümesinde çok önemli olduğunu açıkça gören UPS, müşterilerle teslimatı gerçekleştirenler arasındaki iletişime ayrılacak zamanı artırdı, böylece yeni işçi alımının ve prim yoluyla ücretleri artırmanın koşullarını yarattı.

Post-Fordist "toplam kalite", mal ve hizmet üretiminin yanı sıra dolaşım alanında, yani satış ve yeniden üretimde de uygulanır. Böylece normalde kişiye yönelik bakım ya da genel hizmetler olarak tanımlanan iletişimsel-ilişkisel emek, evrensel bir değer kazanır. Post-Fordizmde emek kölece bir anlam kazanır, *çünkü* iletişimsel-ilişkisel eylem, ekonomik açıdan giderek daha da önemli hale gelse de, gerektiği şekilde anlaşılmaz. Dolayısıyla emek süreci, bir işçinin diğeri üzerinde otorite kuracağı şekilde kişisel hiyerarşileri dayatmanın bir olanağına dönüşür. Bu süreç artık sinizm, korku ya da suçlama gibi tavırların, duyguların ve eğilimlerin istilası altındadır. Ama emeğin bu kölece boyutu, üretken ve üretken olmayan emek arasındaki ayrıma değil, iletişimsel-ilişkisel etkinliklerin ekonomik karşılığının olmamasından kaynaklanır.

8. Yeni Ekonomik Döngü

Bahsettiğimiz yapısal değişimlerin "ölçüsü" ya da göstergesi, 1990'ların başındaki yeni ekonomik döngüye özgü dinamiklerde bulunabilir. Kuşkusuz yeni post-Fordist döngünün en şaşırtıcı özelliği, enflasyonist olmayan yavaş genişleme aşamalarıdır. Ortalama enflasyon oranlarıyla bu yavaş büyüme, "doğal işsizlik" oranına ulaşılmasının ve üretken kapasitelerin tamamının harekete geçirilmesinin ardından enflasyonun geldiği ekonomik döngünün klasik dinamikleriyle çelişir. Ekonomik döngünün klasik dinamikleri açısından, işsizlik belli bir

düzeyin altına düştüğünde, patronlar yeni işçi alımı yapmak ve maliyetleri fiyatlara yansıtmak için ücretleri artırma kararı alır. Aynı zamanda üretken kapasitenin maksimum kullanımının göstergesi olarak, mevcut arzı aşan talebe yanıt olarak fiyatları da artırırlar.[41]

Fakat post-Fordist ekonomik döngü bu teori ile çelişir, ekonomik göstergelerin işlevlerini yerine getirmesini engeller ve böylece aynı göstergeleri temel alarak, enflasyonu parasal araçlarla müdahale edip engellemeye karar veren para otoritelerini de yerinden eder.[42] Bunun birkaç nedeni vardır.

Her şeyden önce post-Fordist büyüme rejimi, doğası gereği, piyasanın genişlemesini maksimum düzeye çıkarma eğilimindedir, ki bu da serbestleşmenin artırılması, ulusal piyasaları savunmayı amaçlayan bütün korumacı ilkelerin ortadan kaldırılması demektir. Sadece düşük emek maliyetlerinin değil, her türlü satış potansiyelini artırmak için dış piyasalarda stratejik bir konum elde etmenin de peşine düşen şirketlerin küreselleşmesine yol açan şey budur. Küreselleşme, üretim süreçlerinin post-Fordist yeniden yapılandırılmasına yol açan, üretim ve piyasa arasındaki ilişkinin terse dönmesinin bir sonucudur. Piyasanın doyması, aynı sektörde iş yapan şirketlerin aynı piyasadaki vahşi rekabetinin koşullarını yaratması kaçınılmazdır. Üreticiler, talep artsa da fiyatları artırmak yerine emek maliyetlerinden tasarruf ederek kârlarını gerçekleştirmeyi tercih eder.

Şirketlerin küreselleşmesi, ülke içindeki talep değişimlerine *küresel arz* ile yanıt verme olanağı sağlar. ABD'de üretim kapasitesi maksimum düzeye çıkarsa, çoğunlukla hâlâ Amerikan sermayeli olsalar da Meksika, Çin veya Avrupa'daki fabrikalar, ABD'deki talebi karşılamak için gerekli olan arzı sağlayabilir.

41 Bkz. Erik Izraelewicz, "L'Amérique sans inflation," *Le Monde*, 19 Nisan 1994.

42 Haftalık *Business Week* dergisi 1993'ten itibaren enflasyonist olmayan büyüme üzerine, Federal Reserve'in politikalarını eleştiren bir dizi makale analiz ve yorum yayımladı. *The Economist* ise parasalcı yaklaşımını sürdürdü ve "gizli enflasyon"un tehlikelerini vurgulamaya çalıştı.

Başka bir ifadeyle, küresel ekonomide "ulusal üretim kapasitesi" artık hiçbir işlevsel anlam taşımaz.

İkinci olarak, işsiz sayısındaki düşüşün bir sonucu olarak ücret artışlarından kaynaklı maliyet-temelli enflasyon riski, post-Fordist büyüme döngüsünde önemli oranda azalmıştır. Aksine durgunluk dönemlerinde net iş kaybı, geçici işlerde artış ve işsizlik korkusu (refah devleti ve sendika temsilinin sağladığı güvencelerin ortadan kalkmasıyla artan bir korku), şu anda MIT'de dersler vermekte olan Paul Krugman'a göre "beklentileri düşük" bir nüfus yaratır.[43]

Post-Fordist döngüdeki toplumsal çatışmalar, çatışmaya dahil olan tarafların taktiklerinde de önemli değişikliklere yol açmıştır. Bir yandan işçi sendikaları, üyelerinin iş güvencesini sağlayabilmek için ücret ve sosyal yardımların azaltılmasına genellikle razı olmak zorunda bırakılır; öte yandan da işverenler, yönetimin baskısına karşı direnişler güçlendiğinde, daha düşük ücret ödeyen, işçileri sendikalı olmayan ve *gerektiğinde* işe çağrılan taşeron firmalarla çalışma yoluna giderler.

Nisan 1994'te sendikada örgütlü 75.000 Amerikalı kamyon şoförünün üç hafta süren grevi, güç ilişkilerinde post-Fordist dönemde ortaya çıkan değişimi göstermek için sıklıkla başvurulan bir örnektir. Aynı sektörde beş yıl önce 1989'da yaşanan grev sadece on gün sürdüğü halde Amerikan ekonomisini sarsmayı başarmış olmasına rağmen, 1994 grevinde aynı ekonomi kesintiye uğramadan işlemeye devam edebilmiştir.

Taşımacılık sektörü, hammaddelerin, yarı mamul ürünlerin ve nihai ürünlerin mekânsal dolaşımına dayalı "tam-zamanında" ekonomisindeki stratejik rolü düşünüldüğünde, serbestleştirme politikalarının en iyi örneklerinden biridir: ağ ilişkileri kuran şirketler; maliyetleri azaltıp üretkenliği artır-

43 Marazzi'nin kitabının 1994'te yayımlanmasından sonra, Krugman Princeton'a geçti, New York Times'da köşe yazarlığı yaptı ve 2009'da ekonomi dalında Nobel Ödülü aldı. (İngilizceye çevirenin notu)

mak için taşeron firmalara iş verme; özellikle bakım onarım alanlarında çalıştırılan doğrudan emeği vasıfsızlaştırma; sabit sermaye maliyetlerinin amortismanını hızlandırmak için fabrikada maksimum sömürü; geçici işçi istihdamında artış. Döngünün gerileme aşamasında, serbestleştirme bakımından, yeniden yapılanma süreçlerinin daha da hızlandığına şahit oluruz. Öyle ki bu müdahalelerin hepsi, işgücünü vasıfsızlaştırılmaya ve ücretlerin baskılanmasına karşı başvurduğu en klasik direniş aracından, yani grevden mahrum bırakmaya hizmet eder.[44]

Dolayısıyla enflasyonun devreye yeniden girebileceği yer ücret cephesi değildir. İşçilerin sözleşme gücünün zayıflaması ve üretimin mekânsal olarak yeni bir şekilde örgütlenmesi, ücretlerin daima üretkenlikten daha az artmasına, bu da emek maliyetlerinde toplu bir düşüşe yol açar. Ücret gelirinde reel bir düşüş, aynı zamanda hizmet kalitesinde bir artış ve fiyatlarda bir yavaşlama yönünde bir tüketici baskısına neden olur, tıpkı bugün ABD'de sağlık sektöründe olduğu gibi. Tüketici hizmetleri cephesinde gösterilen direniş, gelir yaratma ve bölüşüm cephesindeki güç ilişkilerinin zayıflamasına bir tepki olarak ortaya çıkar ve endüstriyel sektörde kullanılan post-Fordist tekniklerin aktarılması yoluyla, hizmet sektöründe de yeniden yapılanma ve rasyonelleşme süreçlerini devreye sokar. Demek ki sınırlı üretkenliği nedeniyle geleneksel bir enflasyon kaynağı olan hizmet sektörünün, fiyatlarda enflasyonist artış yönünde bir baskı yaratmasını bekleyemeyiz.

Post-Fordist teknolojiler, enformasyonel-iletişimsel niteliklerinden dolayı, bütün ekonomik sistemde üretkenlik artışını hızlandırarak yine bütün üretim sektörlerinde ciddi etkiler yaratırlar. Klasik göstergeler, örneğin süpermarketlerdeki yazar kasalarda optik tarayıcıların kullanılması (tüketici ürün-

44 Bkz. Sergio Bologna, "Volare é un po' cadere: I perversi meccanismi della 'deregulation' aerea." *il manifesto*, 21 Şubat 1989.

lerinin rafta kalma süresinin azaltılması) ya da bilgisayar ve video-iletişim teknolojilerinin gücünün artması sayesinde kaydedilen üretkenlik artışlarını ölçemez. Bu göstergeler, maddi ekonominin işleyişine göre belirlenmişti, bu yüzden günümüzde gayrimaddi ekonominin temelini oluşturan *enformasyon akışları* hakkında istatistiki veriler sunamazlar.[45]

Çalışma saati başına üretilen çıktıya dayalı bir üretkenlik tanımına bağlı kalırsak, üretkenlikte gelecek beş yıl içinde çarpıcı artışlar bekleyemeyeceğimiz açıktır. Ama böyle bir tanım, enformasyon teknolojileri ve elbirliğine dayalı yeni örgütlenme modellerinin üretkenlik potansiyelini hesaba katmaz. Üretkenlik potansiyeli artık sadece yatırım maliyetleri ve fiyatlar arasındaki ilişki temelinde ölçülemez. Şirketlerin, fiyatları giderek düşen ileri teknoloji ürünlerine büyük yatırımlar yaptıklarını çok iyi biliyoruz. Yine de bu, fiyatlar düştüğünde yatırım miktarının "reel" olarak o kadar büyük olmayacağını düşünerek yatırımlardaki artışı olduğundan daha düşük alabileceğimiz anlamına gelmez. Aslına bakılırsa yeni teknolojiler, "iyi bir daktilo"nun çok ötesinde şeylerdir! Bu yeni yatırım dalgasının yararları hemen görülmeyecektir, çünkü emek pratiklerinin ve profesyonel eğitimin yeniden yapılandırılması biraz zaman alır, yine de üretimde yeniliklerle ilgili tüm kozların, yatırılan sermaye ve satış fiyatı arasındaki niceliksel ilişkide değil de bu yeniden yapılandırılan alanlarda oynandığı açıktır.

Ekonominin küreselleşmesi, yeniden yapılandırma yatırımları, toplumsal çatışmanın dinamiklerindeki değişimler ve hizmet sektöründeki gelişmeler, bunların hepsi de post-Fordist döngüde, birbiriyle etkileşim halinde, genişleme dönemlerinde enflasyonun artmasını engelleyen unsurlardır. Öte yandan üretim süreçlerinin içerisinde iletişimsel etkileşimin ve gayrimaddi örgütlenme biçimlerinin merkeziliği, petrol gibi ham-

45 Bkz. "The Real Truth about the Economy: Are Government Statistics so much Pulp Fiction?" *Business Week*, 7 Kasım 1994, s.44-49.

maddelerin maliyetindeki olası artışlardan kaynaklı enflasyon riskini azaltır. Post-materyalist çağda en önemli hammaddeler, bilgi, zekâ ve üretim süreçlerinde etkinleştirilen diğer bilişsel-gayrimaddi niteliklerdir. Mal ve hizmetlerin nihai fiyatlarını belirlerken, Fordist dönemde çok temel olan fiziki hammaddeler, bugün gayrimaddi insan kaynaklarından çok daha az önemlidir.

Bu, post-Fordist ekonomik döngünün gerçek doğasının, fiyatlar artmaya başladığında para otoritelerini faiz oranlarını artırmaktan kaçınmaya yöneltebileceği anlamına gelmez. Gerçekte bunun aksi doğrudur: Hiç beklenmedik bir enflasyondan korkan para otoriteleri, aslında bu enflasyonu kendileri yaratma, finans ve para piyasalarını istikrarsızlaştırma ve tam da olması beklendiği için gerçekleşecek olan beklentiler yaratma riskiyle karşı karşıyadır.

Elbette para otoriteleri, işleri ne ise onu yaparlar, yani parasal araçlarla müdahale ederek enflasyon sarmallarını engellemeye çalışırlar. Daha şimdiden kesin olan bir şey varsa, o da parasal otoritelerin elindeki göstergelerin post-Fordist döngünün dinamiklerine etkili bir yanıt üretmeye elverişli olmadığıdır. Ekonomik döngüler şimdi eşzamanlı hale geldiyse, bunun temelinde "reel" ve "parasal" ekonomi arasındaki gerilim yatar. ABD, Avrupa ve Japonya –ekonomik döngüleri geçmişte (ABD'ye büyük bir avantaj sağlayacak şekilde) eşzamanlı olmayan bu üç kutup- döngülerini giderek eşzamanlı hale getirmeye yönelmektedir.

Aslında küresel post-Fordist ekonomide mal ve hizmetlerin küresel çapta arz edildiği ne kadar doğruysa, talebin de geri dönülmez bir biçimde küreselleştiği o kadar doğrudur. 1990'ların başında finans piyasalarının serbestleştirilmesi, ekonomik döngülerin eşzamanlı hale gelmesine yol açtı, çünkü bu serbestleşme, uluslararası sermaye hareketleri sayesinde, yavaş kaldığı yerde post-Fordist yeniden yapılanmayı hızlandırırken,

üretim süreçlerinin yeniden yapılanmasının zaten gerçekleşmiş olduğu yerlerde ise ekonomik genişlemeyi yavaşlatabildi. Sonuç olarak küresel ekonomide genişleme aşamasının sonuna en çok yaklaşan ülkenin parası, hâlâ toparlanma aşamasında olan ülkelerin parası karşısında değersizleşti.

1994'te olan şey tam budur. ABD'de enflasyonu aşağı çekmek için Federal Reserve'in faiz oranlarını artırma yönündeki kararı, doların değer kaybetmesini de beraberinde getirdi. Bu gelişme, daha hâlâ yüksek faiz oranlarının Avrupa ve Japonya sermayesini çekeceğini ve doları güçlendireceğini düşünenlerin söylediklerileyle çelişiyordu. Tam tersi olmuştu, dolar değer kaybetti ve bu sayede (hâlâ kendilerini yeniden yapılandırmakla meşgul olan ülkelerde dış talep durgunlaşırken, ABD'de 1993-94 yıllarındaki toparlanma sırasında iç talepte meydana gelen büyük artış yüzünden) ticaret dengesinin kötüye gittiği bir dönemde, Amerikan ekonomisi ihracatını (yani kârları) artırabildi. Öte yandan diğer ülkelerin paralarının güçlenmesi, hâlâ toparlanma sürecinde olan ülkelerde faiz oranlarının artışını frenledi. Bu yüzden Avrupa ve Japonya, içerde kendi yağıyla kavrulmaya veya ABD'den yaptıkları ithalatı azaltmaya gerek duymadı. Dolardaki "tuhaf" değer kaybının sonucunda kur oranları değişmeseydi, Avrupa ve Japonya'daki faiz oranları bundan çok daha hızlı bir şekilde artardı.

ABD, Avrupa ve Japonya, kendi ekonomik döngülerini artık şöyle eşzamanlı hale getiriyor: Amerika'nın genişleme evresi, doların değer kaybetmesi sayesinde uzuyor ve böylece mal ve hizmetlerde küresel talebin artışını sağlayabiliyor. Avrupa ve Japonya ekonomileri, yurt içi faiz oranlarındaki aşırı artışın sonucu olarak toparlanma sürecini yavaşlatmak zorunda kaldıkları anda, bu genişleme evresi de sonlanacak. 1994'te Avrupa ekonomileri, dayanıklı mallara olan iç talepte hiçbir toparlanma işareti görülmezken, Kuzey Amerika, Latin Amerika ve Doğu Avrupa'ya yaptıkları ihracatlarla ayakta du-

ruyordu. Bu süreçte düşük enflasyon ve yüksek faiz oranları korunabildi.

O halde ekonomik göstergelerin krizinin, yalnızca üretim süreçlerinde, yani arzın yaratılmasında değil, mal ve hizmetlere olan talepte de küreselleşmeyi hızlandırmaya katkıda bulunduğunu söyleyebiliriz. Bir yandan son derece liberalleşmiş bir uluslararası finans piyasasında sadece *küresel para arzından* bahsedebiliyoruz, diğer yandan post-Fordist ekonomide toparlanmaların enflasyonist olmayışının, sermayeyi yeni ve farklı bir rasyonaliteyle yönlendirdiğini görüyoruz. Reel faiz oranlarındaki değişimlerden *bağımsız olarak* talepte *anlık* değişimler öngören sermaye, bir piyasadan diğerine hareket eder. Aslında sermayeye çevrilmesi gereken talep dalgalanmalarının yön verdiği bir sermaye bolluğuyla ayırt edilen bir ekonomik rejimde, bunun aksi de zaten düşünülemezdi. Durum buysa, ki 1990'ların ilk yarısındaki ekonomik döngülerin dinamiklerini düşündüğümüzde bu daha da mantıklı geliyor, faiz oranları ve kur değerlenmeleri arasındaki çelişkili ilişki aslında Fordist paradigmayla tamamen uyumludur.

Bunun başka bir kanıtı için, Amerika'nın küresel yatırımlarındaki artışa bakabiliriz. 1992 ve 1994 arasında Amerika'nın yurtdışı yatırımları hızla genişledi. Dünyanın geri kalanında ekonomik toparlanma işaretleri giderek oturduğu için, sermaye ABD dışına yöneldi. Mal ve hizmet fiyatlarının çok yavaş artması ve merkez bankalarının küresel para arzını ortalama seviyelerde tutmayı amaçlayan temkinli politikaları, Amerikalı yatırımcıların Avrupa, Japonya ve gelişmekte olan ülkelerdeki toparlanma süreçlerinin aşırı enflasyon riski taşımadığını düşünmesine yol açtı. Demek ki *küresel yatırımcının* yurtdışı finansal yatırımlarının değeri yakın gelecekte düşmeyecekti.[46] Aslında Japonya ve Almanya'daki reel faiz oranları Ameri-

46 Bkz. "The Global Investror: As Foreign Economies Revive, Americans Are Buying Up Overseas Stocks." *Business Week*, 19 Eylül, 1994, s.40-47.

ka'dakinden daha yüksekti, çünkü bu ülkelerde enflasyon sıfıra yakındı. Ayrıca 1994 yılı boyunca bireysel tasarruflardaki rekor düşüş (bireysel gelirin yüzde 3,8'i) ve tüketici kredilerindeki paralel artış sayesinde, ABD'de iç talebin artışı şimdiye kadar sürdürülebildi

Buradan yola çıkarak, Amerika'da tekrarlayan faiz oranı artışlarına dolarda değer kaybının eşlik edebilmesindeki çarpıcı paradoksu açıklayabiliriz: Sermaye, yatırımcıların talepte artış beklediği (ABD ile karşılaştırıldığında faiz oranlarının daha düşük ve harcamaya ayrılan tasarrufların ise daha yüksek olduğu) yerlere kaymıştır. Arzı tetikleyenin talep olduğu yönündeki heterodoks tespit, hiçbir zaman post-Fordizmde olduğu kadar geçerli olmamıştır.

Yine de bu, gelişmiş ülkeler ve özellikle de ABD'nin enflasyon konusunda ciddi bir oyun oynadıkları gerçeğini değiştirmiyor. Bir yandan, 1994'ün sonuna gelindiğinde ortada henüz hiçbir emaresi olmasa da, "enflasyon sarmalı"nın yaklaşmakta olduğunu düşünenler var. Enflasyon şahinleri, para otoritelerini faiz oranlarını artırmaya zorlamak için ellerinden geleni yapıyor ve hazine tahviline yatırım yapanların gelirini (rantlarını) korumaya çalışıyor. Aslında böyle bir politikanın tek kazananı, tahvillerin çoğunu elinde tutan yüksek gelir grubudur. Düşük ve orta gelir grupları ise en borçlu olan ve bu konjonktürde gelirleri daha da azalacak olan kesimlerdir. Bu durum gelir dağılımındaki eşitsizliğin daha derinleşmesine yol açıyor. Öte yandan, enflasyonist olmayan ekonomik büyüme, doğası gereği, faiz oranlarının manipüle edilmesiyle yönetilemez, bu da ekonomik döngüleri mali politikalarla düzenlemek isteyenlerin desteklenmesine neden olur. Nominal faiz oranlarıyla enflasyon oranı arasındaki farkın sonucu olan *reel* faiz oranları şimdiden çok yüksektir, öyle ki özel bankalar, kredi arzlarını genişletmeyi tercih ederek merkez bankalarının politikalarını daha da etkisizleştirmek-

tedir.[47] Tüm bu süreç, istatistiki göstergelerin post-Fordist ekonomik dönüşüm temelinde yeniden tanımlanmasının ne kadar acil bir ihtiyaç olduğunu kanıtlar.

Son tahlilde ekonomik döngülerin eşzamanlı hale gelişi, zenginliğin uluslararası dağılımının rasyonalitesini kökten değiştiriyor. Amerika'nın, Avrupa'nın ve Japonya'nın büyüme motorları, kendileriyle dünyanın geri kalanı arasında yeni hiyerarşiler kuruyor. Bu hiyerarşiler yalnızca bahsi geçen ülkelerin ekonomik gücüne göre belirlenmez, bunlar aynı zamanda küresel enformasyon akışındaki konumlarının bir sonucudur. Bu açıdan, Çin'deki Guangdong eyaletinin büyüme oranı yüzde 15 iken ABD'nin büyüme oranının sadece yüzde 2 veya 3 olması o kadar da önemli değildir.[48] Önemli olan daha ziyade küresel telekomünikasyon ağları sistemindeki büyüme oranının *aylık* yüzde 15'e çıkmış olmasıdır, çünkü *güç*teki artışı ve bunun yeni stratejik kaynaklar üzerinde uygulanan "komuta" sayesinde yarattığı küresel hiyerarşileri ölçen oran bu orandır. Yeni uluslararası güç bölüşümünü belirleyecek olan şey, enformasyon-iletişim ağlarının küreselleşmesi üzerindeki komuta gücüdür. Güç hızla, uluslararası ticarete konu olan mal ve hizmetlerin göreli fiyatlarının belirlenmesinde maliyeti giderek daha da önemli hale gelen bilgi mülkiyetine uluslararası

47 Bkz. George Graham, "Haunted by the Specter of Inflation," *Financial Times*, 27 Ekim 1994, s.15. *The Wall Street Journal*, 27 Ekim 1994 tarihli sayısındaki "Taxing to Prosperity" başlığını taşıyan editor yazısında da görüldüğü üzere, enflasyonist hipotezi desteklemektedir. Enflasyonla mücadelesinde etkili olmak istiyorsa, FED'in faiz oranlarını önemli ölçüde artırması gerektiğini belirtmemiz gerek. Ancak (kısa vadeli faiz oranı artışlarından daha az etkilenecek olan) hizmet sektörünün büyümesi, (talebin giderek daha da önem kazanmasının bir sonucu olarak) özel şirketlerin bankalar dışındaki kredi kuruluşlarından aldığı kredi miktarının artışı ve ekonomik küreselleşme (ve bu yüzden yabancı yatırımcıların baskın varlığı), tüm bunlar FED'in rolünü zayıflatan faktörlerdir.

48 Bkz. "The Information Revolution." *Business Week*, 13 Haziran 1994, s.38. İletişim ağlarındaki yatırımların bir "harita"sı için bkz. "The Global Free-for-All," *Business Week*, 26 Eylül 1994.

erişimde hiyerarşiler oluşturma yönünde ilerliyor. Artık patentler, telif hakları, ticari markalar ve ticari sırlar, bütün uluslararası sözleşmelerin asıl konusu haline gelecek.[49]

Politik ve ekonomik komutanın uluslararası dağılımının yeniden tanımlanması ise, tesadüflere göre değil, aksine telekomünikasyon ağlarına yapılan yatırımların izlediği coğrafi hatlara göre gerçekleşiyor. Kâr etme dönemleri, farklı ülkeler tarafından yabancı sermaye girişinin önüne konulan engellere gösterilen direnişe göre belirleniyor. Bu durumda her ülkenin konumu, gayrimaddi emeği ve bilgiyi sermayeleştirme becerisine ve bilgi maliyetlerini, yeni merkezler ve yeni çevreler, yeni Kuzey ve yeni Güney arasındaki "eşitsiz mübadele"nin gerçek taşıyıcıları olan göreli fiyatlara yansıtabilmesine bağlı hale geliyor.

Böyle bir ekonomik jeopolitikte, "Avrupa düşüşe geçtiği için değil, bu düşüşü kabul etmediği ve bu düşüşte ısrar etmek yerine ona direndiği için başarısız olmaktadır."[50] Oysa bir "anılar mezarlığı"na dönüşen, üye ülkeler arasında acımasız bir rekabetin, şiddet ve ayrılıkçı güçlerin alanı haline gelen bu Avrupa'nın düşüşünde ısrar etmek demek, kıtanın üreteceği kolektif bilgiye dayalı bir Avrupa birliği kurabilmek demektir.

Gayrimaddi emeğin stratejik değer kazandığı post-Fordist ekonomide sadece Avrupa devleti yeryurt-ötesi olabilecek, yani yerelde üretilen bilgiyi değerli kılacak, Fordist büyüme rejiminden ve ona eşlik eden uluslararası mübadele sisteminden kalma kuralları, normları ve kur oranlarını dayatarak bu bilgiyi öldürmeyecek bir devlet olabilir. Bu dayatmaları sürdürdüğü takdirde, daha önce bahsetmiş olduğumuz o "ikili toplumu" Avrupa ölçeğinde yeniden üretmenin ötesine geçemeyecektir.[51]

---

49 Bkz. "Trade Tripwires: Tighter Patent and Copyright Laws Will Soon Become Part of Trade Rules." *The Economist*, 27 Ağustos 1994.

50 Massimo Cacciari, *Geofilosofia dell'Europa*, Milano, Adelphi, 1994, s.168.

51 Pierre Maillet ve Dario Velo, *L'Europe à géométrie variable: Transition vers l'intégration* (Paris: L'hartmann, 1994) başlıklı derlemelerinde bu yönelime işaret ederler.

Malların serbest dolaşımı, eğer "bilginin serbest dolaşımı" ve bunun yarattığı toplumsal kimliklerin serbestçe dolaşımına dönüşmezse, tamamen etkisiz kalacaktır. Yerel bilginin "serbest/özgür" olması için, araştırma ve geliştirmeye yönelik yerel ve bölgesel yatırımların sürekliliğini garanti altına alabilecek uluslararası bir yeniden bölüşüm mekanizması tarafından tanınması gerekir. Bu adım atılmadığı sürece Avrupa Birliği, sadece "kaçınılmaz düşüşü"ne doğru ilerlemekle kalmayacak, zaten çoktan düşmüş olacaktır.

Öncekilerden "tuhaf"lığıyla ayırt edilen Post-Fordist ekonomik döngünün analizi, yeniliği ve yeniden yapılandırmayı beraberinde getiren bu sıçramanın doğasını açığa çıkarmakla kalmaz, aynı zamanda bugün karşı karşıya olduğumuz tehlikelerle başa çıkabilmek için acilen yeni kurallar oluşturmak gerektiğini de gözler önüne serer.

Ölçülemezliğin Kuralları

1. Anlam Panayırı

1970'li yılların ikinci yarısıyla ABD'de 1989-91, Avrupa ve Japonya'da 1991-94 durgunluğunun patlak verişi arasındaki yıllarda post-Fordizmin tedrici ortaya çıkışı, artan bir "varoluşsal rahatsızlığa", her yere nüfuz eden bir güvensizlik ortamına, konjonktürel verilerle açıklanamayan, toplumsal ve politik alanlarda pusulaların şaşmasına yol açtı.[1] Bu belirsizlik ortamı, ilk kez 1970'lerdeki bazı gençlik hareketleri arasında yaygınlaşan böyle bir "*gelecek yok*" fikri birkaç faktörle ilişkilendirilebilir: kitlesel işsizlik; nüfusun geniş kesimleri içinde yoksullaşmanın ve istihdamda istikrarsızlığın yaygınlaşması; yatırımların daha az iş olanağı yarattığının ve hatta toplam miktarlarla bakıldığında, bu yatırımların aslında işlerin sayısını azalttığının fark edilmesi; yaşlı nüfusla ilgili sorunlar ve bu sorunların ortaya çıkarmaya başladığı finansal zorluklar. Yine de daha önce sadece zımni olarak var olan şeyler, tüm ağırlığı

1 Bkz. Alain Bihr, "Crise du sens et tentation autoritaire," *Le Monde Diplomatique*, Mayıs 1992, s. 16-17.

ve karmaşıklığıyla ancak durgunluk yıllarında görünür hale geldi. 1990'ların başındaki durgunluk, yeni sosyoekonomik paradigmayla politik olarak yüzleşmeyi ertelememizi sağlayan "bilmezlik peçesi"ni[2] kaldırdı.

Bu "anlam krizi"nin ve en dolaysız politik etkilerinin köklerini analiz etmeden önce, toplumsal dönüşüm süreçleri, bunların arkasındaki mekanizmalara dair farkındalığın ortaya çıkışı ve bu dönüşümü yönetmeyi amaçlayan politik biçimlerinin krizi arasındaki zaman aralığının nedenleri üzerine düşünmemiz gerek.

Kendimize önce şunu sormalıyız: Günümüzün yeni "evrensel aracı" olan bilgisayar (ya da "dilsel makine") gibi, yeni bir üretim paradigması tam olarak ne zaman yaygınlaşır? Yüzyıl önce elektrikli makine, ondan önce de buharlı makine ne ise bugün de bilgisayar odur.

Intel Şirketi'nin kurucusu ve CEO'su Andrew S. Grow, *Business Week*'teki bir röportajında, yeni enformasyon teknolojilerinin yayılımıyla ilgili bir soruya karşılık olarak, yenilik deneyiminin göç deneyiminden farklı bir şey olduğu yanıtını verir. 1956 devriminde ülkesinden kaçan Macar bir göçmen olan Grove, 1960'ların başında ABD'ye gelir. Daha sonra ünlü Silikon Vadisi'nin öncülerinden biri olur. Grove'a göre yenilik ve göçmenlik arasındaki fark, teknolojik dönüşüm gündelik hayatta an be an yaşanan bir deneyim iken, göçmenliğin bir kopuşa, önce ve sonra arasındaki radikal bir ayrılığa işaret etmesinde yatar. Teknolojik dönüşüm aşama aşama gerçekleşir. Sonra bir an gelir ve kendimizi elimizde bir elektrikli tıraş makinesi ya da otomatik bir diş fırçasıyla buluruz. Yeni bir "evrensel makine"yi fiilen tecrübe ettiğimiz sırada, bu makine gündelik yaşamımızın bir parçası haline *çoktan* gelmiş, evleri-

2 John Rawls'un "Bir Adalet Kuramı" kitabında, ideal toplumda ahlaklılık ölçütünün belirlenmesinden önceki durumu ifade etmek için kullandığı kavram. (ç.n.)

mize, çocuklarımızın oyuncak aletleri arasına çoktan girmiş durumdadır. Kutsal kitaptaki çıkış gibi, kişinin ülkesini terk etmesi ise farklı bir deneyimdir, çünkü bir yaralanmışlığı ve acıyı, dolayısıyla kişinin kendi yaşamında olup bitenlerin farkında olmasını ima eder. Ülkemizden ayrılırken, arkadaşlarımıza ve ailemize sarılmak, doğduğumuz yerin renklerini görmek, seslerini duymak ve havasını içimize çekmek için bir gün mutlaka geri döneceğimizi düşünürüz hep. Geri dönemezsek, arkamızda bıraktıklarımızı olduğu gibi koruyabilmek için belleğimiz elinden geleni yapacaktır:

> Benim zamanımda iki tür Macar göçmeni vardı: Macaristan'da bıraktığı şeyleri Amerika'da bulamadığı için bundan sürekli şikâyet edenler ve burada bulduklarının, arkasında bıraktıklarının bir tür ahlaki eşdeğeri olduğunu kabullenenler. Bu ikinci ruh haline girmeyi başarabilirseniz, kendinizi akışa bırakır ve geçinip gidersiniz. Diğerleri ise "New York'ta kaldırım kafeleri yok" diye sızlanıp durmaya devam eder. Bu biraz böyle bir şey.[3]

"Evrensel makine" kendini azar azar, an be an olumlar. Çığır açan dönüşümün doğasının ne olduğunu herkes için anlaşılır hale getiren kriz patlak verdiğinde, her şey için artık "çok geç"tir. Geri dönemeyiz; ya kendimizi akışa bırakırız ya da yaşadığımız döneme içerlenir dururuz; ya önceki dönemin "ahlaki eşdeğerini" bulup çıkarmaya çalışır ya da öfkeyle ve kaybolup gitmeye mahkûm anılarla yaşamımızı zehir ederiz. Yaşanmakta olan yeni, geçmişi silmez; sadece geçmişi, yeni duygular ve yeni politik mücadeleler yaratma zekâmızı ve kapasitemizi kullanarak yüzümüzü geleceğe dönemimizi engelleyen bir tür safra, bir yük haline getiren şeyleri siler. Bu dönüşüm sırasında, yeni "evrensel makine"nin yaygınlaşması için gerekli uzun zaman dilimleri, ortalama yaşam süresinin kısalığı ile çatışır.

---

3 "The World According to Andy Grove," *Business Week*, 6 Haziran 1994, s. 60-62.

Kutsal kitaplardaki Mısır'dan çıkış anlatısında olduğu gibi, eskiyi terk ederken yanımıza en değerli şeylerimizi alırız ki yeni dünyada kaybolmadan "dolaşabilelim." Yanımıza aldıklarımız, sınırdan geçerken kolayca saklayabileceğimiz şeylerdir. Yeni dünyaya "gizlice" en kolay sokulabilecek şey ise *dostluk*tur; gezgine bilmediği topraklara geçme olanağı sağlayan "uçurumun üzerine kurulmuş" bir köprüdür dostluk – Deleuze ve Guattari de sonsuza değin ayrılmadan önce tam da böyle bir dostluğu kavramsallaştırmışlardı.[4]

Böyle düşününce, Andy Grove'un şu ifadeleri artık o kadar şaşırtıcı görünmüyor:

> Bilgisayar teknolojisinin en etkileyici uygulamalarından biri, uçuş rezervasyon sistemleridir. Bu kadar etkileyici olmasının nedeni ise, kontuarda oturduğunuz yerden, farklı bir zamanda ve farklı bir yere uçuş bileti rezerve etmek için zamanı ve yeri birleştirebilmenizdir. Bu bir iletişim uygulamasıdır.[5]

Burada şaşırtıcı olan şey, özellikle yapay zekâ üzerine tüm o karmaşık söylemlerle kıyaslandığında, en sıradan ve en bilindik şeylerden biri gibi görünen bu somut örneğin kendisi değildir elbette. Burada daha çarpıcı olan, yirminci yüzyılın zaman-mekân ilişkisine getirdiği devrimci yaklaşımı dahi kökten dönüştüren "dördüncü bir boyut"a yapılan göndermedir. Öznel düzeyde bakarsak, şeyleri görme biçimimizi, düşünme kategorilerimizi ve bilimsel teorilerimizi devrimcileştiren süreçleri gündelik olarak deneyimleriz, ama zaman ve mekân algımızı yavaş yavaş biçimlendiren bu öznel ve basit deneyim, farklı bir dönemde yaratılmış olan ve

4 Bkz. Gilles Deleuze ve Félix Guattari, Giriş, "Demek ki soru...", *What is Philosophy?*, New York: Columbia University Press, 1994. "Kavramları yaratanlar" ya da "gayrimaddi emekçiler" oldukları ölçüde filozofların kendi kavramlarıyla dost olduklarını söyleyebiliriz, çünkü dost, düşüncenin kendisinin koşuludur. Filozof, birebir anlamıyla "bilgi *dostu*" demektir.

5 "The World According to Andy Grove", s. 61.

günlük yaşam deneyimlerimize hiçbir gönderme yapmayan politik dillerle çatışır.

Politik söylemlerin post-Fordist dönüşüme geç tepki vermesi, bilimsel araştırma dünyasında olup bitenlerle de açıklanabilir. Akademik çevreler, giderek daha kapalı ve sınırlı, çok daha uzmanlaşmış ve korumacı hale geliyor. Genel anlamda, post-Fordist dönüşümle birlikte, disipliner uzmanlaşmada bir artışa, her şeyi ölçme ve nicelikleştirme saplantısı yüzünden araştırma alanlarının çoğalışına tanık oluyoruz.

Bilimsel araştırmanın, kesin olarak kanıtlanabilir olanla sadece tartışılabilir olanı birbirinden ayırma yönündeki yaygın eğilimi, toplum söyleminin eşit derecede önemli iki boyutu arasında bir uçurumun doğmasına neden olur ve iktisatçı Giacomo Becattini'nin ifadesiyle, "beyaz önlüklü 'bilim insanı' hayali kuranların toplumsal alanla ilgili en zorlu ve acil meseleleri tartışmaktan kaçmasına çanak tutar." Post-Fordist dönüşüm boyunca özellikle iktisat alanındaki niceliksel bilimsel araştırmalar, iktisatçıların *kendilerini toplumsal sorumluluktan sıyırabilmelerini* sağladı. Bu ise, varoluşumuzun eleştirisinden ziyade sporda kullanılmaya daha elverişli olan ("ne pahasına olursa olsun başarmak") kullanıma hazır ideolojilerin çoğalması karşısında, yurttaşların eleştirel özerkliğini daha da zedeledi.

Çeşitli bilimsel disiplinlerin içkin yetersizliklerinin, özellikle de disipliner dillerin teknikleşmesinin bir analizi de yapılabilir. Ama biz burada Fraser'ın elli önce yaptığı bir uyarıyı alıntılamakla yetineceğiz: "Ekonomik yaşam fenomenleri değiştiğinde, onları tanımlamak için kullandığımız sözcüklerin anlamı da değişir." Şunu da ekleyelim ki bilimsel düşüncenin "diyasporası", apaçık toplumsal değişimlerden uzak durup toplumun genel gelişimini araştırmaktan kaçınan niceliksel bir analize yönelişi, bilim insanlarının politikacıların gözünde güvenilirliklerini yitirme *korku*sunun bir sonucudur. Bu korku pek çok durumda köleci bir kariyerizminin değişik biçimlerini

ortaya çıkartır. Dahası, Nietzsche niceliksel araştırmada nasıl bir güç istencinin iş başında olduğunu çok açık bir şekilde göstermiştir de: Niceliksel araştırma "dünyayı en ürkütücü boyutlarından yoksun bırakır. Hesaplanamaz olandan duyulan korku, bilimin gizli içgüdüsüdür."

Bilimsel araştırma, son otuz kırk yıldır yöntemsel olarak bir "öteleme stratejisi" benimsemiştir. Farklı disiplinleri ve uzmanlıkları birbirinden katı sınırlarla ayıran araştırmalar, kendi alanlarının iç tutarlılığını tehdit eden her şeyi diğer disiplinlere öteleyebilecek şekilde düzenlenirler. Her ötelediğinde, araştırma değişimin kendisini inceleyebilme olanağını da ortadan kaldırmış olur. Aslında "değişim", bir araştırma disiplininin konusu haline gelmekte ve uzmanlaşmış söylemler dizisine bir yenisini daha ekleyerek bilgiyi daha da parçalamaktadır. Değişim analizini psikolojiye, sosyolojiye ve hatta (hadi diyelim televizyondaki tartışmalara değil de) teknolojiye havale eden mekanizma, bilimsel araştırmayı her türlü diyalektik kavrayıştan yoksun bırakarak bizi de hiçbir şeyi anlayamaz hale getirmiştir.

Bazıları içinde bulunduğumuz durumu bir "anlam krizi" olarak açıklar. Bu kriz, kişinin varoluşuna dengeli ve tutarlı bir anlam verecek, kimliğini geliştirecek, diğerleriyle iletişimini sağlayacak, yaşanabilir gerçek ya da hayali bir dünyanın inşasına dahil olmasını sağlayabilecek bir referans (fikirler, normlar, değerler, idealler) sisteminin geliştirilememesi ve önerilememesinden kaynaklanır. Bu durumun nedeni, anlam yokluğuyla ayırt edilen toplumumuz değildir. Bunun tam aksi doğrudur: Hepimizin istediği imajları, sembolleri ve mitleri "özgürce" kendine mal edebildiği gerçek bir "anlam panayırı"nda yaşıyoruz. Asıl yoksun olduğumuz şey, yaşamlarımızın dağınık parçalarını yapılandırıp birleştirebilecek bir "sembolik düzen"dir.

"Sembolik bir düzen"in yokluğunu anlatan bu anlam eksikliği, şüphesiz sermayenin tarihsel gelişiminin ve her şeyi yerinden söküp atma ve kodsuzlaştırma yeteneğinin geldiği son

noktadır. Hiçbir zaman bugünkü kadar küreselleşmemiş olan ekonomi, eski ritüelleri ve seremonileri ortadan kaldırıyor, ulus devletlerin gücünü elinden alıyor ve çekirdek aileyi çözüyor. Her failin renginin ve kokusunun yapay olarak yeniden üretilebildiği gayrimaddi emek süreçlerinde ırklar da "boğularak" yok oluyor. Kapitalizmin, bütün *aidiyet* duygularını yıkarak, küresel ekonominin gelişimine içkin "yersizyurtsuzlaşmalar"ın ürettiği köksüz bireylerin göçebeliği sayesinde mükemmel bir mutluluğun koşullarını yaratacağı düşünüldü. Oysa şimdi küreselleşmenin ve kapitalist "yersizyurtsuzlaşma"nın zirvesindeyiz ve her şey geri dönüyor: aile de, ulus devlet de, dini köktencilik de. Her şey geri dönüyor ama filozofun da tahmin ettiği gibi, sapkın, tepkisel ve muhafazakâr bir biçimde. Tam da "anlam yokluğu"nun, iletişime özgürce erişim sayesinde insanların sonunda birbirleriyle konuşabilmeyi becerebildiği bir çağı açtığını düşündüğümüz bir anda, ırk fikrinin, her türlü köken ve aidiyet mitinin geri dönüşüne tanık oluyoruz. "Şeffaf toplum"un potansiyel özgürlükçülüğü, karşıtına, yani kendi anayurdunun sınırlarını savunan ırkçı bir tahammülsüzlüğe dönüşüyor. Mesele sadece kaosun üstesinden nefretle gelebilecek bir mit, bir sembol ve tarihsel bir köken fikridir.

Bu noktada, kapitalist gelişmenin neden olduğu boşluğu yadsıyabilecek hümanist bir yaklaşımı temsil eden yeni bir "sembolik düzen", yeni bir "toplumsal model" veya "yeni bir ütopya" arayışına girenlerin aslında argümanlarını yanlış öncüller üzerine kurup kurmadığından şüphelenebiliriz. Meselemiz, bizi aşan kaosa alternatif arayanların yüce ruhluluğunu tartıştırmak değil, daha ziyade mevcut yanılsamaların yenileriyle beslendiği, sürekli "anlam ihtiyacı"nın, durumumuzu iyileştirmekten çok kötüleştiren çözümlerle giderilmeye çalışıldığı bir durumdan kaçınabilmektir.

Bu yüzden mevcut düzensizleşmenin genelleşmiş bir savaşa yol açmasını engellemek için gerekli kuralları tanımlama-

dan önce, kuralların doğduğu ve oluştuğu "yerler" hakkında düşünmemiz gerekir. İlerleyen sayfalarda, bunu cinsiyetler arası eşitlik (kurucu) ilkesindeki zımni "kuralı" analiz ederek yapmaya çalışacağız.

2. Çorapların Yeri

"Tarihsel" olarak kadınlar tarafından yerine getirilen ev içi emek ya da yeniden üretim emeği üzerine yürütülen tartışma, kuralları ve bu kuralları tanımlayan *ölçü birimi*nin araştırılması bakımından çok önemli öngörüler sunar. Bu öngörüler, post-Fordizm döneminde çığırından çıkan düzensizleşmeyle yüzleşebilmek için son derece gereklidir.

Ev içi emeğin ekonomik bakımdan üretken olduğunu düşünen ve onun ücretlendirilmesini ("ev işi için ücret") talep edenlerle, ev içi emeği özel alanın muhafazası için vazgeçilmez olan "kendisi için emeğin" bir biçimi olarak görenler arasında bir karşıtlık vardır. İkinci bakış açısını benimseyenler, ücretli emek miktarında genel bir düşüş ("az çalış ki herkes çalışabilsin") talep ederler ve kadınlarla erkeklerin ev işini birlikte yaptıkları kooperatif bir yaklaşım önerirler. Ama bu iki bakış açısı arasındaki zıtlık sadece görünüşte "eski"dir. Gerçekte bu karşıtlık, günümüzle çok yakından ilişkilidir.

Ev işi için ücret modelini eleştirenler, bu önerinin, kadınları ekonomik alandan dışlarken, erkekleri de tam zamanlı çalışmayı sürdürmek zorunda bırakmak riski taşır. Aralarında André Gorz'un da yer aldığı bu eleştirmenlere göre, aileyi gerçekten de bağımsız ve bölünemez bir birim olarak düşünmek istiyorsak, kadınların ve erkeklerin ev içi etkinlikleri arasında tam bir *karşılıklılık* oluşturmamız gerekir. Bu durumda "kişisel hizmetler"in ücretli emek mantığının dışına çıkarılması ve "kendi üzerimizdeki tasarruf hakkımızı" ya da özel alan üzerindeki kontrolü yeniden elde edebilmemizin bir olanağına dönüştürülmesi gerekecektir. Bu aynı zamanda kapitalizmde

cinsiyete dayalı işbölümünün (hem ücretli emeğin hem de ev içi emeğin yükünü kadınların üzerine yıkan bir işbölümü) üstesinden gelmeyi de sağlayacaktır.

Teorik ve politik tartışma bu sınırlar içinde yürütülmektedir. Ancak meseleyi bu şekilde ele almak, birkaç önemli noktayı göz ardı etmek anlamına gelebilir. Aslında ev içi ve yeniden üretim emeği, bir süredir ücretli emek biçiminde karşımıza çıkıyor ya da en azından bu yönde ilerliyor, ama bu olurken *kadınlar* arasındaki sınıf ayrımı ve sömürü de yeniden üretiliyor.

Daha önce aile içinde yerine getirilen çoğu yeniden üretim etkinliği, son yirmi otuz yıldır piyasada tedarik edilebilen hizmetler haline geldi: yemek pişirme, çamaşır yıkama, ev temizliği, çocuk, yaşlı, engelli ve hasta bakımı. Çok yoğun bir emek gerektiren bakım hizmeti piyasası genişlemiş ve bu genişleme, "etnik azınlıklar"ın veya göçmen grupların içinden düşük ücreti kabul etmeye "hazır" kadınlardan oluşan bir kadın işçi ordusu ihtiyacı yaratmıştır. Ev içi emeğin –evdeki "hizmetçiler" ve ev dışında da hizmet işçileri tarafından yerine getirilen emeğin- "ücretlendirilmesi", cinsiyetçi ya da ırkçı işbölümünü değiştirmediği gibi, bizzat ev içi emeğin kendi içinde bir hiyerarşiye yol açmıştır. Bu işbölümünün bir tarafında genellikle beyaz orta sınıf kadınlar yer alırken, diğer tarafında ise genellikle diğer etnik gruplara mensup ve çok az pazarlık gücü olan kadınlar yer alır.

Bu durum, Gorz'un sadece kadınlar ve erkekler arasında değil, kadınlar arasında da eşitliği yeniden sağlamak için, ücretlendirilmiş yeniden üretim işini (yeni bir köleliği ima eden ve karşılığında çok az ödeme yapılan kişisel hizmetleri) azaltmamız gerektiği şeklindeki hipotezini doğrular gibidir.

Ama burada kalırsak, argümanı da tamamlanmadan, analitik olarak yetersiz ve en önemlisi politik olarak güçsüz bırakmış oluruz. Etnolojik çalışmalar, evlilik yaşamının ve eş ilişkilerinin dokusunda rol oynayan gerçek ve öznel dinamik-

leri dikkate almadan, sırf hukuki bir açıdan tanımlanan bir cinsiyet eşitliğini gerçekleştirmenin ne kadar da zor olduğunu göstermektedir.

Aile ve gündelik yaşam konusunda çalışan Fransız sosyolog Jean-Claude Kauffmann'ın dediği gibi, "toplumsal cinsiyet eşitliğine karşı direncin özü, ailede, evde ve en basit ev içi pratiklerde aranmalıdır."[6] Ev işinin ayrıntılı analizi, emek zaman ve teknolojik gelişme düzeyi aynı olsa bile, erkek ve kadın emeğinin *yoğunluğunda* bir fark olduğunu açığa çıkarır. Taylor'un "bilimsel yönetim" teorisine göre, aynı zamanda, aynı teknolojiyle ve aynı kadın ve erkek işçi sayısıyla üretilen malların miktarında bir artış olduğunda, emeğin yoğunlaşmasından bahsedebiliriz. Üretkenlikteki bu artış, işgünündeki boşlukların, yani "ölü" üretim zamanının ortadan kaldırılarak iş ritminin hızlandırılmasıyla sağlanır.

Bunu göstermek için sayısız örnek verebiliriz. Bir tanesi de bir çift çoraptır. Bir erkek için çorapların doğru yeri, tam da bir kadın için doğru olmayan yerdir. Bu yüzden sonunda kadın çorapları alır ve kendisi için doğru yer neresi ise gidip oraya koyar. Konuşma gereği bile duymadan gidip çorapları "ait oldukları yere" koyan kadın, hem kendisinin hem de erkeğin başlangıçtaki konumunu değiştiren yeni bir alışkanlık yaratır. Cinsiyet ayrımını yeniden üretir ve derinleştirir. Alan araştırmaları, erkeklerin sadece yüzde 65'inin eşleri olmadığında kendi çamaşırlarını yıkadığını, oysa kadınlarda bu oranın yüzde 90 olduğunu gösteriyor. Benzer şekilde erkeklerin yalnızca yüzde 44'ü kendi giysilerini ütülerken kadınların yüzde 87'si ütüsünü kendisi yapıyor. Bunun nedeni, cinsler arasındaki ilişkide giyim kuşamın oynadığı özel rolde bulunabilir: Giyim kuşam, kadının çekiciliği için çok önemli bir "araç"tır. Çamaşır makinesinin temsil ettiği teknoloji (sabit sermaye), erkeklerin

6 Jean-Claude Kauffmann, *La Trame conjugale: Analyse du couple par son linge*, Paris: Nathan, 1992, s.192.

bazı ev işlerini yapmasını kesinlikle kolaylaştırmasına rağmen, erkekler kendi çamaşırlarıyla fazla içli dışlı bir ilişki kurmayı yine de reddediyor ve bu işe pek de saygı duymuyor. Çamaşır makinesini erkekler icat etti, ama bu icat erkek ve kadın arasında niceliksel bir karşılıklılık ilişkisinin kurulmasına yetmedi.

Kadınlar için "çorapların doğru yeri" fikrinin uzun bir tarihi vardır. Ev kadınının bu basit jestinde, bir sürü cinsel ve toplumsal sınıflandırma saklıdır. Ev içi emeğin her türlüsünde görülebilen bu sessiz jestler, cinsel karşılıklılık ve özel alanın ev işinin eşit dağılımı temelinde yeniden yapılandırılması konularında konuşurken son derece ihtiyatlı olmamız gerektiğini gösterir. Cinsiyet eşitliğine dayalı hukuki ve ekonomik bir çerçeve *içinde dahi*, kadınların erkekler tarafından sömürüsü yeniden üretilir.

Bu meselenin, ev içi alanın sınırlarının ötesinde, ölçü sorunuyla yakından ilişkili politik sonuçları vardır. Hiçbir yargıç ya da iktisatçı, erkek ve kadına düşen payı adil biçimde belirleyebilecek ölçü birimini önceden uygun bir şekilde tanımlayamaz, bu ancak sonsal olarak yapılabilir. Eşit haklar ve çalışma koşulları sağlandığında bile, farklı geçmişler ve duyarlılıklar, hiyerarşileri ve biçimleri yeniden yaratır. Hatta bu hakların ve koşulların hukuki *biçimi*nin aşılmış olduğu düşünüldüğünde bile, hiyerarşilerin doğması hâlâ mümkündür.

"Çorapların yeri", içinde binlerce yıllık cinsiyetçi rol dağılımının yoğunlaşmış olduğu bu sessiz jest, haklar sorununu yeni bir *niteliksel* düzlemde ortaya koyar. Amartya Sen, geleneksel ekonomi teorisinde "bireyler ve firmalar gayet görünürken" ailelerin hiç de görünür olmadığını, öyle ki aileye dair bir ekonomi teorisi oluşturma girişimlerinin, piyasa modellerini aile üyeleri arasındaki mübadelelere uyarlamanın ötesine gidemediğini vurgularken haklıdır: "Evliliği, 'üyelerden herhangi birinin, diğerini işe alan ve bundan kazanç elde eden girişimci rolünde olduğu iki kişilik bir şirket' gibi kavramsallaştırmanın,

çok karmaşık bir ilişkiyi oldukça basite indirgeyen bir bakış olduğu söylenebilir."[7]

Mesele, aile birimi *içinde* erkek ve kadın arasındaki mübadeleleri olabildiğince adil biçimde tanımlayabilecek bir ölçü aracına duyulan *ihtiyacı* sorgulamak değildir. "Yeni yoksulluk biçimleri" üzerine yıllardır yapılan araştırmalar, ev ekonomileri arasındaki zenginlik dağılımındaki iyileşmeleri görmeye yarayacak "eşdeğerlik ölçekleri" geliştirmeye olanak sundu, ama aile birimi içindeki yeniden bölüşümle neredeyse hiç ilgilenilmedi. Bunun tek istisnası, çocuğun eş muamelesi gördüğü tek ebeveynli hanelerdir.

Tartışılması gereken şey, ölçü aracının *niteliği*dir. Cinsiyet eşitliği biçimindeki hukuki ilkeyi aslında aile ortamında yeniden üreten ekonomik ölçü aracı, tam da kadınlar ve erkekler tarafından yapılan işi karşılaştırma imkânının kendisinde bir *kırılma* yaratır. Aile yaşamı elbette elbirliği ve çatışma unsurlarını –aile biriminin üyeleri arasındaki "müzakere problemi"ni tanımlayan unsurlar- bir arada barındırır. Ama kadın ve erkek emeği arasındaki mübadele, ailenin, örneğin nafaka ödemeleri ve boşanma durumlarında olduğu gibi, mahkeme salonlarında avukatlar tarafından düzenlenen "birliği"ne indirgenemez. Kadın-erkek arasındaki mübadele bu "birlik" biçimini aşar. Sadece "kesin ekonomik değer" temelinde yürütülen müzakerelerin niceliksel boyutunu da aşar. En iyi durumda, yani kadının ev içi etkinliklerinin değerlendirilmesi, aile *mirası* kavramının genişletilmesini içerdiğinde ve hatta böylece kocanın gelir elde etme kapasitesinin, kadının bir dizi destekleyici görevi gönüllü olarak yerine getirmesi bağlı olduğu kabul edildiğinde bile bu hâlâ geçerlidir.[8]

---

7 Amartya Sen, *Resources, Values, Development*, Oxford: Blackwell, 1984. Amartya Sen, bu pasajda G. Becker'in *A Treatise on the Family* (Harvard University Press, 1981) adlı çalışmasından alıntılar.

8 Bkz. Marzio Barbagli, *Provando e Riprovando: Matrimonio, famiglia e divorzio in Italia e in altri paesi occidentali*, Bologna: Il Mulino, 1990.

Cinsiyet eşitliği *fikri*, bireysel düzeyde değil toplum düzeyinde ve sözleşme görüşmeleri düzeyinde geliştirilmiştir. Eşitsizlik kendisini temsil (hukukun evrenselliği) ve gerçek pratikler (alışkanlıkların somut tekilliği) ya da *biçimsel* ve *maddi* kuruluş arasındaki yarıkta belli girer. Cinsel tacizde olduğu gibi, ev işi sorunu da bir iktidar ve otorite meselesidir. Değerlenmenin *ölçülemez* kriteriyle bizi yüz yüze getiren tam da budur. Kadın-erkek arasındaki mübadeleyi genel bir eşitlik rejimine tabi kılarak erkek iktidarını ortadan kaldırdığımızı iddia etmek faydasızdır. Böyle bir eşitlik rejimi yoktur, çünkü mübadele her zaman bir *tamamlayıcıyı* ve öznel bir *farkı* içerir; deneyimde, ölçü birimlerine, somut emeğin niteliksel olarak heterojen niceliklerine uygulanan birimlere indirgenmekten kaçan bir fark her zaman olacaktır.

Ölçü problemi elbette çeşitli düzeylerde ele alınabilir. Öncelikle, meseleyi yerine getirilen somut görevlerden soyutlamak gerekir. Bir yanda elbiseleri ütüleyenler ve çocuklara bakanlar, bir yanda dışarıda çalışanlar ve ev içinde çalışanlar vardır. Ev içi emek söz konusu olduğunda soyutlama, çoğunlukla farklı etkinlikleri emek zaman açısından karşılaştırarak gerçekleştirilir (uzmanlık isteyen iş, belli bir eğitim süresi gerektiriyorsa bu süre de hesaba dahil edilir). Ama çorapların "doğru yeri" örneğinde de gördüğümüz gibi, kadınların "yaşanmış tarihi" bu soyutlamaya karşı güçlü bir itiraz oluşturarak zaman birimlerine indirgeme ve yapılan işi ölçme girişimlerini sorunsallaştırır. Aynı miktarda saat çalışsalar da kadınların yaptığı iş erkeklerinkinden çok daha yoğundur. Bu yoğunluk, zamanla (çocukluktan beri) edinilen bir uzmanlığın doğrudan bir sonucuymuş gibi, salt niceliksel boyuta indirgenemez; aksine onu cinsiyetçi rol dağılımının bir yansıması olarak görmek gerekir. Emek yoğunluğundaki bu eşitsizliğin arkasında, *asimetrik* güç ilişkilerinin tüm bir tarihi yatar. Kadınlar üzerinde uygulanan *iktidar*, bir yandan emek zaman niceliklerini ölçüp bir yandan

da aynı ölçü birimini iki cinse de uygulama imkânının kendisini krize sokar.

Ev içi emek süreçlerinin dikkatli bir analizi ışığında, hak eşitliğinin karşılıklılık ya da emek zamanın kadın ve erkek arasında eşit dağılımı temelinde tanımlanmasının politik yetersizliği açığa çıkarılabilir. Çalışılan saat miktarı aynı olabilir, hatta belli işlevlerde uzmanlaşmak için gereken eğitim süresi de buna dahil edilebilir, ama aslında böylece tamamen heterojen olan öznel ve tarihsel deneyimler aynı ölçü birimi içinde birleştirilmiş olur. Bir'in, ölçü biriminin içinde, Farklılıklar (bu durumda kadın ve erkek arasındaki fark) ve çokluklar saklıdır.

Özel alanda kadın-erkek mübadelesine ilişkin olarak söylediğimiz her şeyin, *genel* bir anlamı olduğu açıktır, zira kapitalist üretim tarzının dönüşümüne rehberlik eden paradigmanın özü tam da budur. Eşdeğer emek zaman niceliklerinin mübadelesine (emek piyasasında ücretlerin belirlenmesini sağlayan mübadeleye) içkin bir çelişki olduğunu ilk fark eden, politik ekonominin babası Adam Sınith'ten başkası değildi. Smith, işçinin sözleşmeyle belirlenen ücreti karşılığında satın aldığı metalarda içerilen emek miktarının, emek sürecinde *komuta edilen* emek miktarıyla aynı şey olmadığına işaret eder. Ücret, ücrete karşılık gelen metaların yeniden üretimi için gerekli olan emekten daha fazlasına komuta eder. İşçi üretim sürecine dahil olduğu anda emek üzerinde komuta uygulanır; işçinin etkinliği tamamen, kapitaliste ait olan makineler ve fabrika içindeki örgütlenme tarafından belirlenir. Ekonomik büyüme ve gelişme tam da Smith'in gayet açıkça göstermiş olduğu bu ölçüm krizi sayesinde mümkün olur. Ücret, ona karşılık gelen metalarda içerilen emekten daha fazlasına komuta ettiğine göre, bu komuta da aslında emeğin üretkenliğini ve dolayısıyla da *kapitalist* büyümeyi ölçmektedir.[9]

9 Adam Smith'in emek değer teorisine içkin çelişkiyi bireyselleştirmesine dair bkz. Claudio Napoleoni, *Valore*, Milan, 1976. İçerilen ve komuta edilen

Smith'ten bu yana ekonomi bilimi, ölçülemezliğin kökeninde yatan bu çelişkiyi ortadan kaldırmak için elinden gelen her şeyi yapmıştır. Ekonomi biliminin ortadan kaldırmaya çalıştığı şey, emeğin niteliksel boyutu, yani "çorapların yeri"dir, arkasında çalışanlar ve onlara emir verenler arasındaki öznel farkın tarihinin yatmakta olduğu "artı"dır. Başka bir ifadeyle ekonomi bilimi, politik güç ilişkileri alanına özgü bir çelişkiyi, doğası gereği farklılaşmış ve diyalektik olan kategorileri biçimsel özdeşlikler şeklinde basitleştirme yoluna giderek, *mantıksal* olarak çözmeye çalışır. Ekonomi bilimi, ölçü krizinin politik kökeni meselesini kendi disiplininin alanından böyle dışarı atar. *Politik ekonomi* olarak doğduktan sonra *ekonomi* disiplinine dönüşümü de böylece mümkün olur. Ekonomik göstergelerin mevcut krizi, ekonomi biliminin bugün yaşanan dönüşümleri analiz etmede nasıl yetersiz kaldığını gözler önüne serer. Bu yetersizlik tam da ekonomi biliminin "misyonu"ndan, yani iktidarın politik analizini, mikro ve makro-ekonomik değişkenler üzerindeki etkisini araştırma alanının dışına atma gayesinden kaynaklanır.

Oysa "çorapların yeri" ve bunun işaret ettiği ölçü krizi, mevcut dönüşüm paradigması için eşit derecede önemli olan iki şeyi açığa çıkarır.

Ev içi emek alanına girdiğimizde, bu aslında post-Fordist rejim açısından giderek daha merkezi hale gelen bir emek tü-

---

emek arasındaki çelişkiyi çözmeye girişen ilk iktisatçının David Ricardo olduğunu belirtmemiz gerek. Öte yandan Marx, ne Smith'i ne de Ricardo'yu destekler; aksine ikisinin yaklaşımı arasındaki çelişkiyi öne çıkarır. Smith'in yaklaşımının, gelişmenin açıklanmasında, Ricardo'nunkinin ise malların dolaşımı ve bölüşümü olarak mübadele için geçerli olduğu düşünülebilir. Marx'a göre bu çelişkinin bir çözümü yoktur, çünkü asıl uğraşmakta olduğumuz şey emeğin iki farklı niteliğidir: İçerilen emek ölü emektir, halihazırda yerine getirilmiş emektir, oysa komuta edilen emek canlı emektir, "eylem halindeki öznelliktir" – işçilerin üretim araçlarından koparıldığı bir ekonomi sistemini işletmek için komuta edilmesi gereken emektir.

rüyle meşgul oluyoruz demektir. Ev içi emek, "ürünün üreticiden ayrı olmadığı" *canlı emek*tir. Kendini *kendi içinde* gerçekleştiren bu emek, bütün kişisel hizmet biçimlerinin bir niteliğidir. Doğrudan üretim alanına gelindiğinde de ilişkisel etkinlikler biçiminde kendini genişletmeye devam eder.

Bu emek ağırlıklı olarak canlı emektir, çünkü ev içi alanda da görüldüğü üzere, makineler (sabit sermaye) kişisel emekten daha az önemlidir. Yirminci yüzyılda teknoloji evlere girdiyse ve ev işlerini (örneğin çamaşır yıkama) daha az zahmetli hale getirdiyse bile, bu teknoloji kadınlar tarafından harcanan canlı emek miktarını hiç de azaltmadı. Bu paradoksal durum, teknolojik yeniliklerin ev işi üzerindeki etkileri üzerine araştırmalar tarafından da pek çok kez ortaya kondu. Çamaşır makinesi gibi ev aletleri, canlı emek miktarını azaltmamış, hatta artırmıştır. Çünkü buna eşlik eden değerler, estetik algılar ve kültürel standartlar (daha temiz, daha düzenli olma vb.), kadınları ev içi emek biçimlerini çok çeşitli biçimlerde genişletmeye yöneltir. Çocuklara artık haftada bir kez değil her gün banyo yaptırıyoruz. Kocalar her gün gömlek değiştiriyor. Tüm bunlar, kadın emeğinin miktarını artırıyor.

Teknoloji fiziki güç gerektiren bir dizi etkinliği kolaylaştırdı ya da ortadan kaldırdı, ama sosyo-kültürel bağlam ev işi için harcanan canlı emeğin niceliği ve niteliğinde bir artışa neden oldu. Belli bir sosyo-kültürel bağlamın hem unsuru ve hem de etkisi olması nedeniyle canlı emek, giderek iletişimsel ve ilişkisel emek türüne özgü hale gelen bir dizi özellik edinir: Temizlik standardının çok daha düşük olduğu dönemlerdeki gibi on günde bir değil de iki günde bir gömlek yıkayan ve ütüleyen kadın, bu emeği harcarken eşinin ve çocuklarının aile-dışı *ilişkisel ihtiyaçlarını* da yeniden yorumlar. Kadının emeği, tam da bu dışarıdaki toplumsal *ilişkileri* sürdürebilme olanağını yeniden üretir. Kocanın iki gün üst üste aynı gömlekle evden çıkmasına izin verilemez, yoksa imajı ve sınıfsal statüsü zedelenir.

Dolayısıyla ev içi canlı emek, özel alanda kamusal bir ilişkilenme bağlamını yeniden üretir. Ev içi emeğin, belli bir sosyoekonomik bağlamın göstergeleri, imajları ve temsillerine dayalı *iletişimsel* ve sembolik bir emek gücü haline gelmesinin nedeni budur. Kadının ev içi etkinliklerinin iletişimsel olabilmesi, bilişsel niteliklerinin artmasını gerektirir; kadın, ailenin içinde yaşadığı bağlamdan gelen *göstergeleri* ve *enformasyonu* sürekli yorumlamak ve onları canlı emeğe dönüştürmek zorundadır. Yemeğe kimi davet edeceğine ve "beklentileri karşılamak" için hangi yemeği sunacağına o karar verir, kocasının kariyerinde ilerlemesini sağlayacak ilişkisel stratejileri o hazırlar, çocukların eğitimi için uygun koşulları sağlayabilecek sosyo-kültürel bir ilişki ağına yatırım yapması gereken de yine odur. Böylece canlı emek, işin mekaniği ve yürütülmesi bakımından daha az maddi, ama daha da iletişimsel ve ilişkisel hale gelir. Bu, emek miktarını azaltmaz, daha ziyade *içeriğini değiştirir.*

Canlı emeğin miktarı azalmaz; teknolojik yenilik ve gerekli emek arasında doğrusal bir nedensellik ilişkisi kuran teknolojik gelişme teorilerinin hepsiyle çelişecek şekilde, fiilen artar. Bilimin makinelerle veya sabit sermayeyle bütünleşmesi, emeğin *endüstriyel* kısmının, yani maddi, işlemsel ve mekanik olanak kısmının ortadan kaldırılmasını sağlar. Endüstriyel emeğin azalmasına paralel olarak, belli bir bağlam içinde çalışan insanların bilişsel ve yorumlayıcı niteliklerine başvuran iletişimsel ve ilişkisel emekte bir artış görülür. İletişimsel ve ilişkisel emeğin neden olduğu yorgunluk, artık sadece fiziki değil, işe bağlı *stresle* ilişkilendirilen yeni patolojilerin artışında da görüldüğü üzere, aynı zamanda zihinsel bir yorgunluktur.[10]

O halde son yıllarda kadın mücadelelerinin odağının, eşitlik hakkı hareketlerinden, daha az görünür ama aynı derecede

10 Bkz. Juliet B. Schor, *The Overworked American: the Unexpected Decline of Leisure*, New York: Basic Books, 1993. Ayrıca bkz. Barbagli, 1990, 6. bölüm.

önemli ve etkili başka mücadele biçimlerine doğru "kayması" hiç de şaşırtıcı değil. Bu yeni mücadelelerde ilişkisel dinamikler ve dolayısıyla dil çok önemlidir. Bu kayma, sadece emek piyasasında kadın-erkek eşitliği mücadelesi bakımından bir yenilgiye işaret ediyor olabilir. Elbette kadın ve erkek emeğinin ücretlendirilmesindeki eşitsizlik azalmadı; hatta diğer faktörlerin de (konjonktürel, etnik ve göçmenlikle ilgili faktörler vb.) devreye girmesiyle aslında arttı. Ekonomik durgunluktan ilk etkilenenler kadınlar oldu; ekonomik genişleme aşamasında kazandıkları her ne varsa durgunluk döneminde ellerinden alındı.

Yine de ücretli emekten, yani ücret ayrımcılığı alanından "çıkış"ın, 1980'lerde ABD'de yapılan bir araştırmanın da gösterdiği gibi, genellikle durgunluktan önce başladığını vurgulamamız gerek. Bazı araştırmacılara göre kadın başına düşen ortalama çocuk sayısındaki artış, emek piyasasındaki "uzun yürüyüş"ün kendi vaatlerini yerine getirememesiyle birlikte özel alana doğru yaşanan "geri çekiliş"le *kısmen* açıklanabilir.

Bu kadar karmaşık bir evrende nedensel ilişkileri kurabilmek gerçekten zordur. Yine de kadın ve erkek arasındaki ücret eşitsizliğinin derinleşmesi ya da her durumda, anayasal haklara rağmen, bu eşitsizliğin kalıcılaşmış olması karşısında, ilişkisel ve iletişimsel alana doğru kaymanın, feminist mücadelenin bir yenilgisinden çok bu mücadelenin araçlarında gerçek bir yeniliği gözler önüne serdiğini öne sürebiliriz. Ev içi emek giderek iletişimsel ve ilişkisel hale geliyorsa, o halde kadın kimliğinin ve farkının tanımlandığı yer olarak *dilin* tercih edilmesi, belki de bu başkalaşımdan kaynaklanmaktadır. Ne olursa olsun, ev içi emeğin hâlâ devam ettiğini düşünürsek, dilsel ve ilişkisel iletişim alanına özgü antagonizma biçimlerini geliştirmede kadınların erkeklerden nasıl daha ileri gidebildiğini anlayabiliriz.

Dil, yani iletişim *becerisi*, aslında anayasada yazılı haklardan çok daha evrenseldir. Aralarındaki fark, eşitlik hakkı gibi

hakların evrenselliğinin tamamen biçimsel olmasından kaynaklanır. Bu haklar, ister işyerinde ister evde olsun, gündelik yaşamdaki iktidar ilişkilerinin gerçekliğiyle cebelleşmek zorundadır. İş dünyasına ya da kadın ve erkek arasındaki dolaysız özel ilişkiler alanına girdiğimizde, biçimsel haklar insanlardan hemen ayrılır. Oysa dil, onu biçimsel haklardan ayrıştıran özgün bir nitelik taşır; anayasal haklar gibi dil de doğası gereği kamusal ve evrensel olsa da insanlardan asla ayrılamaz. Dil, kişisel iktidar ilişkilerinin gerçekliğini daima "aşar"; kişinin, emirleri verenin karşısında kendi kimliğini ve farkını yeniden tanımlama ihtiyacı hissettiği her seferde başvurabileceği içkin bir kaynaktır. Dil, Ben ve Bizi, tekil ve kolektifi, özel ve kamusalı en iyi birleştirebileceğimiz "yer"dir. Kadınlara özgü dil ve iletişimde, daha geleneksel mücadele biçimleriyle kıyaslandığında gerçekten yeni olan şey, kamusal olanın *dolaysız* bir politik topluluk *oluşturmasıdır.*

Ida Dominijanni'nin de vurguladığı gibi, etki alanı çok geniş olan bir politik yenilik,

> ... konuşmak ve sessiz kalmak, gerçekliği değiştirmek ya da değişen bir gerçekliği yorumlamak, politikaya müdahil olmak ya da toplumsal bağlar inşa etmek için tercih ettiğimiz biçimlerde yatar. Erkeklerin politik dünyasında kullanılan biçimlerin, jestlerin ve sözcüklerin aynısını hiçbir zaman benimsemedik. Genellikle, konuşmadığımızı ve yeterince çok şey yapmadığımızı söylüyorlardı bize: Oysa aslında biz sadece farklı bir şekilde yapıyor ve konuşuyorduk. ... Kadın devrimi böyle bir şeydir, ne partilerin ne de klasik görünürlük ve çatışma biçimlerinin peşinden gider. Düşmanı gözden yitirmiş değildik, sadece onu bildiğimiz maskelerinin altında değil de başka yerlerde buluyorduk. "İhtiyatlı bir geri çekilme stratejisi"nin gereği olarak, dilimizi yitirmiş de değildik, sadece politikayı basın toplantılarıyla ve hatta çoğu zaman sokak gösterileriyle yapmıyorduk. Dinlemek isteyen herkes kadınların sözlerini en yakınında duyabilir: evde, fabrikada, parlamentoda, sendikada, partide, gazetelerde.

Şunu ayrıca söylemeye bile gerek yok belki:

> ...mesele sadece kadınlarla sınırlı değildir, dönüşüm paradigmaları, ütopyanın gerçekliğiyle de ilgilidir. Politika oyunu, hükümet masalarında değil, yorum alanında oynanır.[11]

3. Enformasyon Ekonomisinde Değer

1991'de ABD'de, 1994'te Avrupa ve Japonya'da ekonomik toparlanmanın ilk işaretlerinin görünmesiyle birlikte, durgunluğun atlatılmasından sonra temel ekonomik ilişkilerde değişiklikler olacağı açıktı. Bunlardan özellikle yatırım ve istihdam arasındaki ilişki her yerde tartışılıyordu. "İstihdamsız büyüme" ifadesi, hızla hem korku hem de umut verebilen bir slogan haline geldi: Bir yanda durgunluk sırasında işini kaybedip yeni bir iş bulamamaktan korkanlar, öte yanda çalışma zorunluluğundan kurtulmuş hissedip, hayatlarını kökten değiştirebilmeyi umanlar vardı. "İstihdamsız büyüme" ifadesinin ikircikliliğini, basitleştirmelere düşmeden, coşkuya ve kaygıya kapılmadan sorgulamak gerekir.

Ama kesin olan bir şey varsa o da enformasyon teknolojisinin uygulanışının, yatırım ve istihdam arasındaki *ilişkinin* doğasını değiştirerek onları birbirine bağlayan nedensel doğrusallığı *geçersiz kılmış* olduğudur. Bu, belli bir yatırım miktarının, istihdam oranında *ya* bir artışa *ya da* bir azalışa neden olabileceği anlamına gelir. Bu ilişkinin *anlamı a priori* değildir, daha ziyade girişimcilerin, sendikaların ve devletin, üretilecek zenginlik miktarı ile yaratılacak istihdam *türü* arasında bir oran kuracak işleri yaratmayı tercih etmelerine bağlıdır.

Bell şirketi için çalışan bir grup mühendisin 1942-43'te "enformasyon" dedikleri "görünür fiziki niceliği" keşfetmesinden bu yana, maddenin yeni bir boyutuyla karşı karşıya olduğumuzu biliyoruz.[12] Sibernetiğin kurucularından biri olan Norbert Wi-

---

11 Ida Dominijanni, "La società degli uomini," *il manifesto*, 13 Eylül 1994.

12 Bkz. Jacques Robin, "Mutation technologique, stagnation de la pensée," *Le Monde Diplomatique*, Mart, 1993, s.12.

ener, enformasyonu olumsuz terimlerle tanımlamıştı: "Enformasyon ne kütle ne enerjidir: Enformasyon enformasyondur." Amerika Bilim Akademisi'nden konuşan Boulding ise şöyle diyordu: "Maddenin üçüncü boyutu işte budur." Ayrıca Shannon da, enformasyonu, sinyallerin daha iyi aktarımını sağlamak için kullanılabilecek görünür bir fiziki nicelik olarak ele alan bir teori geliştirdi (O sıralar İkinci Dünya Savaşı'nın ortasındaydık ve Amerikalıların Avrupa'yla olan deniz trafiğini enformasyon sistemlerinin yardımıyla sürdürmesi gerekiyordu).

Bu tanımı itibariyle enformasyon, yeni üretici teknolojilerin özüdür. Maddenin bu üçüncü boyutunun tanımı bütünüyle totolojiktir: "Enformasyon enformasyondur."[13] Ancak bu totoloji, kurallar, sentaks ve bu tuhaf dilsel makinenin işlemesini sağlayan özel *yazılım* sayesinde üretken hale gelir. Makine, en basit enformasyon birimi, yani "bit" (*binary digit*- ikili sayı) temelinde işler. Bit, hiçbir şekilde bir "anlam" birimi değildir. İki farklı değerden birini, ya 1 ya da 0 değerini alabilen bir birimdir. Bu enformasyonun anlamı, *a priori* belirlenmez, aksine programın düzenlenişine ve işlemcinin programı kullanış tarzına bağlıdır.

Enformasyon teknolojisi üretim ve dolaşım süreçlerine uygulandığında istihdam oranlarının değişimi, artık makinelere yapılan yatırım ve bu makinelerin kullanımıyla birlikte yaratılan istihdam arasındaki ilişkiyi geleneksel olarak belirlemiş olan mantıktan farklı bir mantık izler. Enformasyon teknolojisinin yayılması, istihdam yaratımını problemli hale getirir, çünkü gördüğümüz üzere, ekonomik tahminler için başvurulan göstergeleri krize sokar.

Öte yandan enformasyon teknolojisinin hızlı gelişimi, yazılım programını muhafaza eden ve taşıyan fiziki veya mad-

13 Görenekçi üretim paradigmalarının (post-Newtoncu ve post-Galileocu) totolojik karakteri için bkz. Paolo Virno, *Convenzione e materialismo. L'unicità senza aurea*, Roma ve Napoli: Theoria, 1986.

di donanımın önemini de hızla azaltır. Yazılım programları enformasyon teknolojisinin potansiyelini hızla artırsa da *donanım* fiyatları, sabit bir oranda düşmektedir. Sabit sermaye (makineler) maliyetleri ve finansal yatırım hacmi arasındaki ilişkiye dayalı istatistiki göstergelerin işe yaramaz hale gelmesi için bu zaten yeterlidir.

Yeni teknolojilerin *kullanımı* da kesinlikle önden belirlenmiş değildir. Yeni bir bilgisayar, daha iyi bir daktilo olarak kullanılacağı gibi, sayısız ve son derece verimli uygulamalar için temel haline de gelebilir. Her şey, yeni teknoloji "etrafında" nasıl bir düzenlemenin yapıldığına, ilkokullarda ve mühendislik bölümlerinde verilen eğitim programlarına, istihdam oranını koruma, emek maliyetlerini düşürme ya da (tam zamanlı çalışanların sayısını azaltıp dışarıdan ya da yarı zamanlı işçi çalıştırarak) ikisini birden gerçekleştirme yönünde politik bir irade gösterilip gösterilmediğine bağlıdır. Şimdilik bu karar verme sürecinin mantığı *oportünisttir*: Bazen işçi çıkarmak uygundur, bazen imajla ilgili kaygılar yüzünden şimdilik beklemek daha iyidir (bugün bankaların ve sigorta şirketlerinin durumu budur), bazen de dünyaya yayılmış üretim birimlerinin bağlayan ağlara yatırım yapmak, böylece yurt içinde değil yurt dışında istihdam yaratmak daha uygundur.

Yatırım stratejileri ve bunların istihdam üzerindeki etkilerinden kaynaklı belirsizliğin örneklerinden biri, işletme bilimindeki son trendlerden biri olan *değişim mühendisliği*dir.[14] Yeniden düzenleme olarak da anlayabileceğimiz değişim mühendisliği, şirketin işleyiş tarzının kökten değiştirilmesine dayanır: Dikey örgütlenme yapılarının parçalanmasını ve daha önce sadece mekanik bir şekilde, hiçbir yapısal dönüşüme girişmeden uygulanan yeni enformasyon teknolojisi biçimlerinin

14 Bkz. Michale Hammer ve James Champy, *Reengineering*, Paris: Dunod, 1993 ve Franco Carlini, "Gli stagionali dei chips: USA, alta tecnologia a bassa occupazione," *il manifesto*, 6 Nisan 1993.

(uzman sistemler, videodiskler, telekomünikasyon vb.) uyumlu bir şekilde uygulanmasını içerir. Değişim mühendisliği, şirket yöneticilerinin, geçmişte olduğu gibi bilgisayarları hâlihazırda var olan bürokratik-idari işleyişe dahil etmekten ziyade, işletmenin nasıl örgütleneceği üzerine yeniden düşünerek bilgisayarların sunduğu bütün avantajlardan yararlanabilmelerine olanak verir.

Enformasyon teknolojisi alanının kendisinden türeyen "değişim mühendisliği" terimi, Massachusetts Institute of Technology'de (MIT) bilgisayar bilimi profesörü olan Michael Hammer tarafından ortaya atılmıştır. Hammer bu terimi, müşterilerine şirket verimliliğini artırmak için bilgisayarlardan nasıl yararlanacaklarını anlatırken bulmuştur. Şirketin işleyişinde kullanılan eski yazılım programlarının kaldırılması ve daha yeni ve etkili bilgisayarlara uygun biçimde yeniden kurulması gerekiyordu. 1970'lerde artık herkes bir bilgisayara sahip olduğu halde, verimlilik anlamında önemli bir kazanım elde edilmediği için bu işin hemen yapılması lazımdı. Hatta pek çok durumda daha da ters bir sonuç ortaya çıkmış, yeni işçiler (yani bilgisayar uzmanları) almak zorunda kalmışlardı. Bu da refah dönemlerinde sürdürülebilecek, ama zor zamanlarda sürdürülmesi mümkün olmayan yeni bir maliyetin ortaya çıkması demekti.

İnsanlar eski yazılım programlarının, tüm bir emek sürecinin örgütlenmesini (örneğin, emek sürecinin aşırı parçalılığını) belli *prosedürlerle* birleştirdiğini ve verimsizliğin tam da bundan kaynaklandığını derhal anladı. Böylece örgütlenme üzerine yeniden düşünmek büyük bir heyecan yarattı. Bazı durumlarda bu, şirketi doğrudan "yeniden yapılandırmak", yani toplu işçi çıkarmak; bazı durumlarda ise, tehlikeli veya gereksiz işleri ortadan kaldıran ve önceden ayrı olan işlevleri yeniden birleştiren (örneğin mühendisler ve *pazarlama* uzmanları arasındaki sınırı kaldırmak gibi) özgün denemeler ve yenilikler yapmak anlamına geliyordu.

The Wall Street Journal'ın "Değişim Mühendisliği Şirketleri Verimli Kılıyor ve İşçilere Kapıyı Gösteriyor" manşetiyle yayımlanan sayısında, gelecek yıllarda milyonlarca işin ortadan kalkacağı belirtiliyordu. Anderson Danışmanlık Şirketi'nden John Skerrit'e göre, yakın gelecekteki en önemli toplumsal meselemiz bu olabilir. Zira ne kadar paradoksal görünse de, bir zamanlar modernite ve verimlilikle aynı anlama gelen bilgisayarlar, mekanik ve akılsızca kullanıldıkları için verimsiz hale geldi ve bu durumun insanların yaşam kalitesi üzerinde olumsuz yansımaları oldu. Kârlar azalmaya başlar başlamaz, personel sayısını azaltmak için değişim mühendisliği gibi tekniklere başvuruluyordu, ki bu yalnızca şirketlerin değil, çoğu zaman sendikaların da öngörüden ne kadar yoksun olduğunu gösteriyordu. Yeni teknolojilere körü körüne yatırım yapan şirketler, işleyişlerinde bilgisayarların devreye girmesinden önce de var olan bozukları yeniden üretiyordu. Sendikalar ise, hâlâ mümkün olmasına rağmen farklı ve çok daha arzu edilebilir çalışma biçimlerini talep haline getirmeyi başaramadı ve şimdi işlerin ellerinden alınmasıyla cezalandırılıyorlar.

Bazı durumlarda yenilikçi endüstrilere verilen mali teşvikler, amaçlanan şeyin aksi etkiler yaratır: İnsanlardan ziyade sermayeyi işe koşmak daha uygun hale geldiğinde, hem bilgisayar üreten şirketlerde hem de bu bilgisayarları kullanan şirketlerde işçi çıkarmalar başlar. Sınır bölgelerinde olduğu gibi, işçilerin düşük ücretlerle kolayca işe alınabildiği durumlarda, makineleşme, maliyeti makineden daha düşük olan emek gücü kullanımının artmasına neden olur ("Meksikalaştırma"). Geçmiş yıllarda görüldüğü gibi, göçmen işçilerin teknik yeterliliği arttığında ise garajlarda veya aşırı kalabalık dairelerde, son derece karmaşık *çipleri* üretmekle uğraşan yarı-zamanlı işçiler ortaya çıkar, tıpkı şimdi Silikon Vadisi'nde olduğu gibi.

Değişim mühendisliği diğer yönetim tekniklerinden sadece biridir ve doğrusal bir şekilde uygulanamaz. Değişim mü-

hendisliğini savunanlar bile, bu yöntemin başarısızlık oranının yüzde 60'la yüzde 80 arasında olduğunu itiraf ederken, bir yandan da Amerikalı şirketlerin yüzde 69'u, Avrupalı şirketlerin ise yüzde 75'inin hâlihazırda "yeniden yapılandığına" şahit oluyoruz. İşin içindeki onca faktörü dikkate alan bir strateji olmadığında, enformasyon teknolojilerinin en zekice kullanımı bile tamamen verimsiz olma riski taşır.

Yatırım stratejileri ve bunların istihdam üzerindeki etkilerinin analizine izin vermesi bakımından, yeni teknolojilerin başka bir temel özelliği de, ekonomik *değerin* belirlenmesinde sabit sermayenin ya da makinelerin öneminin giderek azalmasıdır.

Artık Apple veya IBM şirketlerinin tahvillerini alırken hiç kimse bu şirketlerin maddi varlıklarını dikkate almıyor. Artık önemli olan şirketin sahip olduğu gayrimenkuller ya da makineler değil, sahip olduğu bağlantılar, pazarlama ağının potansiyeli, satışlarının gücü, yöneticilerinin idari becerileri ve personelinin yenilikçi kapasitesidir.

Tüm bunlar, ölçmek için elimizde henüz hiçbir istatistiki ya da finansal aracın olmadığı "gayrimaddi" varlıklar ve ürünler, gerçek *sembol*lerdir. Hisse senetleri, şirketin kârlarının bir kısmı üzerindeki mülkiyetin bir simgesi olduğu ve hisse senetleriyle temsil edilen sermaye de zenginlik "üretme yeteneği"nin sembollerinden oluşan bir sistem olduğu için, birbirini yansıtmaya sonsuzca devam eden sembollerin nasıl da çoğaldığını görüyoruz. Alvin Toffler'in de dediği gibi, sermaye hızla "aşırı-sembolik" bir hal alıyor.

Bir şirketin entelektüel sermayesini ölçebilmenin henüz daha çok başındayız, ama daha şimdiden, bilgi ve gayrimaddi emeğin "Yeni Ekonomi"deki merkezi rolünü kavrayan ve araştırmalarını bu alana yönelten akademisyenlerin oluşturduğu bir "hareket"ten bahsedebiliriz. Örneğin bankalar, kendilerinden kredi talep eden şirketlerin "gayrimaddi (sanal varlıkların) değerini" bilmek istiyorlar; şirketler ise, aşırı rekabetçi piyasa-

da büyüme stratejileri geliştirebilmek için kendi entelektüel sermayelerinin değerini hesaplayabiliyor olmalılar.[15]

Sermaye değerinin belirlenmesinde sabit sermayenin öneminin azalması, yakın gelecekte ortaya çıkacak olan "sanal şirketler" üzerine bir literatürün daha şimdiden mevcut olduğunu da düşünürsek, ekonomik değer üzerine araştırmaların temel aldığı kategorileri çarpıcı biçimde dönüştürmüştür. "Maddi ürünlerin değeri bir gecede yok olabilir. Peki ama gayrimaddi ürünleri nasıl ölçeceğiz?" Bu soruyu soran, Canadian Imperial Bank of Commerce'in başkan yardımcısı Rob Petersen'di.

Öncelikle değer, bir metanın/hizmetin üretim/dolaşım sürecinin bütününde çekip çıkarılır.[16] Post-Fordist ekonomi, insanların kendi ihtiyaçlarını birden gayrimaddi ürünlerle karşılamaya karar vermeleriyle değil, ekonomik alana dahil olan etkinliklerin giderek bütünleşmesi ile nitelenir. Yeni üretim paradigmasının temel öncülleri, kopukluklardan ziyade bağlantılar, bölümlenmeden ziyade bütünleşme biçimleri, artzamanlı aşamalardan ziyade eşzamanlı süreçlerdir. Başka bir ifadeyle üretim ne fabrikada başlar ne de orada biter. Dolayısıyla ekonomik değerdeki artışların bir ölçüsü olarak üretkenliğin, işçi daha ofise gelmeden *önce* başladığını kabul edebiliriz.

Aslında bir şirketin entelektüel sermayesini değerlendirme/ölçmede ana fikir, bilginin hem entelektüel hem ilişkisel bir malzeme, hem içerik hem kültür olduğudur. Mesele devasa göstergeler yaratmak, Aydınlanma filozoflarının ürettiğine benzeyen bir tür bilgi ansiklopedisi oluşturmak değil, dağınık bilginin izini sürmeye imkân veren ve şirketlerin, fabrika içinde ya da dışında olsun, bilginin üretildiği "yerler"i bulabilmesini sağlayacak *haritalar* oluşturmaktır. Amaç, formülleri hatırlayan insanları yakın gözetim altında tutmak ve sonra da

15 Bkz. Thomas A. Stewart, "Your Company's Most Valuable Asset: Intellectual Capital," *Fortune*, Ekim 1994, s. 28-33.

16 Bkz. Alvin Toffler, *Powershift: Knowledge, Wealth and Violence at the Edge of the 21st Century*, New York: Bantam, 1991, s.80-83.

"onları konuşturacak" teknolojiler geliştirmektir. İş geliştirme mühendisliğinin kuramcılarından Arian Ward'a göre "insanlar gerçeklerle değil hikâyelerle düşünürler." Bruce Chatwin'in Avustralya yerlilerini anlatırken bahsettiği "şarkı çizgileri"nin izini sürebilecek haritalar tasarlayabilmemiz, yani enformel aklın yollarının, izlerinin ve mecralarının, "bilgi otobanları"nın, diğer metaforlara gönderen metaforların, giderek homojenleştirici hale gelen bir piyasada farklılaşabilmek için ihtiyaç duyulan özgün enformasyon parçalarının gizlenmiş olduğu yerlerin haritalarını çıkarabilmemiz bu yüzden gereklidir. İskandinavya Sigorta ve Finansal Hizmetler Şirketi'nden, dünyanın ilk "entelektüel sermaye yöneticisi" Leif Edvinson şöyle demişti: "Saat beşten sonra şirketimizin finansal varlıkları burada kalırken, entelektüel sermayemizin önemli bir kısmı bizimle birlikte eve gidiyor."

Üretim sürecinde ortaya çıkan spesifik emek etkinliğini geleneksel kriterle ölçmek bu yüzden imkânsızdır. Tamamlanmış ürünün değerini üretim faktörlerinin (emek ve/veya yatırılan sermaye) maliyetiyle ilişkilendiren klasik üretkenlik tanımının artık hiçbir işlerliği kalmadı. Bu ölçü kriteri, telekomünikasyonun, hizmetlerin ve gayrimaddi teknolojilerin bugünkü kadar yaygın ve belirleyici olmadığı dönemde geçerliydi. Bugün ise "bilişsel emekçi"lerin, Adam Smith'in ifadesiyle artık canlı emeğe dışsal olan makinelerle değil, daha da zihinsel, sembolik ve iletişimsel olan teknolojilerle "komuta edilen" bir üreticiler sınıfının doğuşuna tanık oluyoruz. Canlı emeğe komuta eden ve işçiyi verimli kılan yeni sabit sermaye ve yeni makine, artık fiziki olarak tanınabilir ve belli bir biçimde konumlanmış bir alet değildir, aksine bizzat işçinin içine, onun zihnine ve ruhuna yerleşmiş haldedir.

Bunun anlamı, yeni sabit sermaye biçiminin, bir toplumsal ve hayati ilişkiler ağıyla, üretim ve bilginin önce ele geçirilmesi, sonra da emek gücüyle birleştirerek üretim sürecinde

etkin kılınması yoluyla oluştuğudur. Üretim tarzlarının maddi olmaktan giderek çıkmasına, sosyo-kültürel kaynakları "bilişsel emekçiler"in bileşiminde, post-Fordist gayrimaddi üreticilerden oluşan sınıfın içinde bir araya getirmeye yarayan bir tür *mekânsallaşma* eşlik eder. Herhangi bir toplumsal bağlam, canlı emekle birleştirildiğinde bu canlı emeği üretken ve dolayısıyla uluslararası düzeyde rekabetçi kılan bir sabit sermayeye dönüşebilir.

Aslında değerin gerçek kaynağı insanın entelektüelliğidir, ama bu kaynak ele geçirilip bir şirket varlığına dönüştürülemezse hiçbir anlam ifade etmez. Dolayısıyla bilgi kanalları sağlayan ve müşteri ilişkilerine aracılık eden enformasyon sistemleri gibi entelektüel *yapıların* oluşturulması gerekir. Bu sistemler, "kartografi"nin yeniden üretiminin, farklı enformasyon türleri arasındaki etkileşimin temelidir. Michigan Üniversitesi profesörlerinden Dave Ulrich'in formülüne göre, "öğrenme kapasitesi, g çarpı g'ye", yani bir şirketin yeni fikirler yaratma becerisinin, aynı şirketin bu fikirleri genelleştirebilme becerisiyle çarpımına eşittir.

Üretkenlik ne saat başı üretilen ürün miktarı ile ölçülebilir, ne de belli bir şirket ya da ekonomi sektörüne referansla belirlenebilir. Ölçülen şey, tek bir işçiyi aşan ve ona *bir topluluğun üyesi* olması sayesinde zenginlik üretme olanağı sağlayan toplumsal ve bölgesel bir mekânı ayırt eden faktörler çokluğudur. O halde, insanların gayrimaddi varlıkların değerini daha iyi ölçmek üzerine çalıştıkları şirketlerin aynı zamanda kendi mola atölyelerini kaldıran şirketler de olmaları bir paradoks oluşturmaz. Mesele sadece yararları niceliksel olarak kolayca ölçülemeyen yüksek maliyetler değil, aynı zamanda giderek daha *enformel* yolları devreye sokan yeni bir yayılım/birikim stratejisidir. Şirket çalışanları yazılı materyalleri inceleyebilir, meslektaşlarına danışabilir ya da istiyorlarsa ders alabilirler; şirket için önemli olan, *eğitim çalışmalarına* ne kadar para har-

cadığını değil, kendi insan sermayesinin *gelişimini* değerlendirebilmektir. Gerçek bir değerlendirme, geliştirilen entelektüel sermayenin "toplumsal olarak tasdiklenmesi"yle, yani müşteri *tatmininin* satışa çevrilebilme düzeyine göre yapılabilir. Üretim süreçlerinde etkinleştirilen insan kaynaklarının paraya dönüştürüldüğü ve dolayısıyla ölçüldüğü an, *satış* aşamasıdır. Kusursuz soyut değer olan para, insan sermayesinin değerini, "onu bir metaya indirgeyerek", piyasadaki yetersizliklerini açığa çıkararak ve üretimi piyasa talebine göre uyarlayabilmek için nereye ve nasıl müdahale edileceği hakkında –envanter verisiyle kıyaslanabilir- enformasyon sağlayarak onaylar.

Bunun yaratacağı sonuçlardan biri, sırf şirket-temelli hesaplara dayalı yatırım kararlarının, örneğin şiddetli uluslararası rekabette ayakta kalmak için doğrudan ücreti ya da sosyal yardımları (dolaylı ücret) azaltmayı amaçlayan kararların, şirketi "bumerang etkisi"ne maruz bırakabilecek olmasıdır. Şirket kısa vadede kâr elde edebilir, ama orta ve uzun vadede bu tür kararlar, şirketin içinde bulunduğu ve üretim kapasitesinin temelinde yatan sosyo-kültürel bağlamın yıkımına yol açabilir. Bugün hâlâ yaygın bir şekilde kullanılan muhasebe yöntemleri, şirketin sahip olduğu "tuğla ve harca" sermaye varlığı gibi muamele ederken entelektüel sermayeyi bir gider olarak düşünmeyi reddetmektedir![17]

Yatırımı artırmak için çeşitli topluluklar tarafından hazırlanan yatırım stratejileri ve teşvikleri, giderek "sosyo-kültürel makine"nin, canlı emekle bağlantı kurduğunda zenginlik üretebilen, kimlik oluşturucu "bilişsel sermaye"nin gelişmesine dayalı hale geliyor. Şu da artık açıktır ki bir şirket, sırf gelişmiş teknolojilere yatırım yaptığı için yenilikçi sayılamaz. Ne tek başına teknoloji ne de "en trend" yönetim modelleri yerel ya da bölgesel gelişmeyi sağlayabilir. Sosyal teşvikleri gerçekten hak eden yenilikler, her şirketin kendi büyüme tarzına göre yarar-

17 Bkz. Charles Goldfinger'ın önemli çalışması, *L'Utile et le Futile: L'économie de l'immatériel*, Paris: Odile Jacob, 1994, özellikle 4. Bölüm.

lanmayı tercih ettiği toplumsal bilişsel sermayenin gelişmesini teşvik eden yeniliklerdir.

4. Yorum Mekânları

Değer ölçüsündeki bu kriz, 1970'lerin sonundan beri şirket düzeyinde benimsenen ücretlendirme politikalarında belli tercihleri açıklamak ve meşrulaştırmak için önerilen farklı ücretlendirme teorilerine de zorunlu olarak yansıdı. Post-Fordizmin giderek yayılması, ücretlendirme anlayışını tamamen terse çevirdi: Ücret, artık belli bir kural (örneğin arz ve talep kuralı) uyarınca belirlenen emek gücü fiyatı olarak değil, bir kural *setini* dikkate alan *yorumlayıcı bir eylemin* sonucu olarak görülüyor. Bu köklü perspektif değişimi, bugün çoğu ekonomik problemi ele alırken benimsenen yeni yöntemin de içine kazınmıştır: Ekonomik teorinin ağırlık merkezi piyasadan şirkete kaymıştır. Her şeyi öngörebilmenin imkânsızlığı ve post-Fordizme özgü oynaklık, sınırsız bir rasyonaliteye dayandırılan geleneksel modelleri sorgulanır hale getirirken, bizi rasyonel hesaplamanın *sınırlı* alanlarını (sınırlı rasyonalite) tanımlamaya itiyor.

Harvard Üniversitesi profesörlerinden Amerikalı iktisatçı Richard B. Freeman'ın yönetimi altında, Ulusal Ekonomik Araştırmalar Dairesi tarafından yürütülen "Farklı Kurallar Altında Çalışmak" başlıklı ortak araştırma projesi, Kuzey Amerika (ABD ve Kanada), Avrupa ve Japonya arasında karşılaştırmalı bir analiz yoluyla, emek piyasası dinamiklerinde kuralların ve kurumların belirleyici rolüne dikkat çeker. Araştırmanın sonuçlarını şöyle özetleyebiliriz:

1. 1980'lerde ücret farklılaşmaları her yerde artmakla birlikte, sadece Amerika'da "reel" ücretlerde, özellikle de vasıfsız emeğin ücretinde devamlı bir düşüşe tanık olduk. ABD'de istihdam yaratmaya imkân veren faktör, Avrupa ve Japonya'dakinden hayli yüksek olan yoksulluk oranıdır.

2. İşçilerin şirket ya da belli bir ekonomik sektörde temsil edilme düzeyi (işçi komisyonları), ABD'de ciddi oranda azalmıştır. Almanya ve Kanada gibi ülkelerde işçi komisyonları, toplu sözleşme krizinin yaşandığı ve işçi sendikalarının gözle görülür biçimde zayıfladığı dönemlerde bile direnme gücünü ortaya koyabilen "direnci yüksek" kurumlar olduklarını gösterdiler (gerçi Kanada'da bu komisyonlar sadece sağlık güvencesi ve iş güvenliği gibi meselelerle ilgileniyor).
3. ABD'de şirket çalışanlarının profesyonel eğitime erişimi, Avrupa ve Japonya'dakilere nazaran daha sınırlı. ABD'de *yaparak öğrenme* yaklaşımı tercih ediliyor. Bu strateji, kısa vadeli üretkenliği artırmasına rağmen, uzun vadede yetersiz kalıyor.
4. Ücret piramidinin en altında yer alan Amerikalı işçilerin yaşam standartları, Avrupa ve Japonya'da aynı düzeydeki işçilerin standartlarından daha düşüktür. Sosyal güvenlik ağı, Amerika nüfusunun alt tabakalarına yeterli bir gelir sunmuyor. Ekonomik olarak gelişmiş diğer ülkeler ile karşılaştırıldığında, 1970'lerin sonu ile 1980'lerin başı arasında Amerika'da yoksulluk oranının arttığı gözlenmektedir.
5. ABD ve diğer gelişmiş ülkelerin dinamikleri arasındaki farklar, emek kurumlarının ücretlerin belirlenmesine müdahale edebilme ve eğitim kalitesini etkileyebilme kapasitelerindeki farklılıklara geri götürülebilir. Yeterli bir eğitim kalitesinin tutturulmasında devletin rolünün, ABD dışındaki her ülkede çok önemli olduğu görülmektedir.
6. İncelenen farklı ülkeler arasındaki karşılaştırmalar, şirket düzeyinde emeğin etkili biçimde temsil edilmesinin, ancak emek *yasaları* tarafından yeterince desteklenmesi halinde mümkün olabildiğini göstermektedir.

7. Refah devletinin korunması, piyasa ekonomisinin brüt ücrette yarattığı eşitsizliklerin azaltılmasında, yani elde edilen kârların bölüşümünün iyileştirilmesinde çok önemlidir. Böyle bir iyileştirme, ya mali açıdan ya da bütçe açığı şeklinde daima topluma fatura edilir.
8. Sosyal müdahaleler, emek piyasasının işleyişi üzerinde, özellikle de yeniden bölüşüm tedbirleri, işçileri iş dünyasına yeniden entegre etmek için tasarlanan politikalarla doğrudan ya da dolaylı olarak ilişkili olduğunda, vasat bir etkiye sahiptir.
9. Farklı eğitim düzeyleri arasındaki eşitsizlikler, gelir dağılımındaki eşitsizliklerin derinleşmesinin nedenlerinden biridir. Nitelikli emek gücü arzını artırmayı amaçlayan politikalar, yeniden eğitim alarak geliri artırma arayışında olumlu süreçlerin başlatılmasına vesile olur.
10. Daha az nitelikli olan emek kesimlerinin uygun bir gelir elde edebilmesini güvence altına almak, uzun süreli işsizler için istihdam olanaklarının korunmasına yardımcı olur. Bu gelirin en düşük olduğu ABD'de işsizlik oranı da daha düşüktür.
11. 1980'lerde Amerika modelini örnek alarak emek piyasalarını daha da esnekleştirmeye çalışan Avrupa ülkeleri (başta İngiltere), işsizlikte önemli bir azalma sağlayamadılar.

Araştırmacılar, ABD'nin "istihdam yaratma/yoksullaşma" döngüsünü kırmak için Avrupa ve Japonya'nın sosyal sistemlerinin "erdemleri"ni benimsemesi gerektiği sonucuna varmıştı. O zaman şimdi, bu erdemlerin post-Fordist ve hayli küreselleşmiş bir ekonomik rejim altında gerçekten sürdürülüp sürdürülemeyeceğini sormamız gerekiyor.

Bütün Avrupa ülkelerinde 1990'ların başındaki durgunluk, *Amerikan-tarzı* düzensizleştirme politikalarını dayatmak için kullanıldı. Piyasa dalgalanmalarına zamanında

yanıt vermek için istihdamı daha da esnekleştirme stratejisi, ücretleri düşürmek ve emek verimliliğini artırmak için benimseniyor. Aylık bağlama (özellikle de işsizlik ödeneklerinin) maliyetinin baskılanmasını isteyen girişimci sınıf tarafından sıkıştırılmakta olan Avrupa refah devletleri, ancak ayakta kalmayı sağlayacak bir geliri güvence altına alacak sosyal müdahalelere yönelebiliyor. Ki aslında bu bile Fransa'daki gibi bir toplumsal hareketlenmenin ortaya çıkmasıyla mümkün olabiliyor. Dahası, yapısal işsizliğe karşı mücadele de ancak kişisel hizmetlerle ilgili iletişimsel ve ilişkisel etkinlikler sosyoekonomik olarak meşru görüldüğü takdirde mümkündür.

Doğrudan ve dolaylı ücret arasındaki ilişki açısından bakıldığında emek piyasasının düzensizleştirilmesi, emeklilik, iş göremezlik ve işsizlik ödenekleri için üretkenlik gelirlerinin artırılması sorununu gündeme getirir. McKinsey Consultants'ın Almanya'da yaptığı bir araştırmaya göre, uzun vadeli işsizliği artırmadan hem emek maliyetlerini hem de sosyal güvenlik programlarının finansal baskısını azaltmak, yarı zamanlı çalışmada ciddi bir artışı gerektirir.[18]

McKinsey'in analizcilerine göre, hem daha esnek üretim tarzlarının hem de üretkenlik gelirlerinin artmasını sağlamak, hâlihazırda çalışmakta olan işçilerin giderek daha büyük bir kısmının (toplam emek gücünün yaklaşık yüzde 60'ı) emek zamanının azaltılmasını gerektirir. Bahsi geçen araştırma, kişi başı *çıktı miktarının* artması, talep dalgalanmalarının daha esnek yönetilmesi ve şirketlerin ömrünün uzaması sayesinde emek zaman azaltıldığında, emek üretkenliğinin de yüzde 3 ile 20 arasında artabileceğini gösterir. Emek üretkenliği ayrıca daha yüksek bir çalışma motivasyonunun yakalanması, *stres*in ve işe gelmemelerin azalması sonucunda da artabilir.

---

18 McKinsey'in Münih ofisi direktörü Helmut Hagmann'ın araştırma hakkında yazdığı özet için bkz. *The Wall Street Journal*, 27 Ekim 1994.

Yarı zamanlı çalışmayı genelleştirme stratejisinde üretkenlik kazançlarının aktarımı çok önemlidir. McKinsey, emek zamanda yüzde 25 azalmanın, ücretlerde yüzde 15'ten daha fazla bir düşüşe yol açmaması gerektiğini belirtir, özellikle de devletin, asgari geçimlerini sağlamayı üstlenmiş olduğu düşük ücretli işçiler söz konusu olduğunda. Dahası bu modelin verimli olabilmesi için, tam zamanlı istihdama geri dönüş imkânını güvence altına alması ve işçinin çalışma saatini azaltma tercihinin de, şirket işçi sayısını azaltmak istediğinde, işten atılma riskini artırmaması gerekir.

McKinsey'in sunduğu model hakkında ne düşünürsek düşünelim, esnekliği, üretkenliği ve emek maliyetindeki düşüşü bir araya getirebilmek için çalışma saatlerinde bir azalmanın zorunlu olduğunu vurgulamak gerekiyor. Üstelik ücret indiriminin oranının, çalışılan saat miktarındaki azalmanın oranından daha az olmasını garanti etmek, şirketler, çalışanlar ve refah devleti tarafından oluşturulan kurallar meselesini de beraberinde getirir. Düşük ücrete karşı direnişe *taşeronlaşmayla* karşılık verildiği bir durumla karşılaşmak istenilmiyorsa, bu kurallar alt sözleşmelerin ilgili olduğu tüm özneleri kapsamalıdır. Bu özneler dışarıda bırakıldığında, kuralların *yorumu* daha baştan eksik olacaktır.

Kurallar ve bunların yorumu aslında günümüzdeki gelir teorilerini niteleyen iki terimdir.[19] Toplam geliri, üretkenlik oranlarını ve iş güvencesini hesaplamak için kullanılan parametrelerin belirlenmesinde izlenen yerel ve genel kuralların yorumlanmasına gelindiğinde, bu teoriler "bilişsel uyumsuzluk" mefhumunun merkeziliğini kabul ederler. Kuralların doğru yorumlanması için, bu kuralların ilgili bütün taraflar tarafından yorumlanabileceği *alanları* tanımlamak gerekir. Bir ku-

19 Bu teorilerin bir özeti Bénédicte Reynaud'nun çalışmalarında bulunabilir, *Le Salarie, la règle et le marché*, Paris: Christian Bourgois, 1992 ve *Les Théories du salarie*, Paris: La Découverte, 1994.

ralın ancak uygulandığı oranda var olduğu ne kadar doğruysa, bir kuralın uygulanmasının, yorum ve dolayısıyla da öznelerin, kendi özgün kimliklerini tanımlayan bilgiyi ifade etmek için kuralın tanımlanması sürecine katılımını gerektirdiği de o kadar doğrudur.

Başka bir ifadeyle emek piyasasının düzensizleştirilmesi, emek açısından ortaya çıkacak olumsuz, *Amerikan-tarzı* sonuçlardan kaçınmak istiyorsak mutlak önem taşıması gereken bir müzakere alanı anlamında, bir yorum alanı mefhumunun önünü açar. Böyle tanımlandığında ücretlendirme, kolektif bilginin, yani önerilen kuralları yorumlayabilmeleri için müzakere özneleri tarafından açık hale getirilmesi gereken bir bilginin dolaşım mekanizmasına dönüşür.

Yorum alanlarının açılmasına dönük bu eğilimde, ekonomideki dilsel dönüşüme, en az bunun kadar önemli olan, ücret müzakerelerinin alanlarını ve biçimlerini yeniden tanımlama süreçlerinin eşlik etmediği herhangi bir gelişmeden kaçınma gayretlerinin izlerini bulabiliriz. Araçsal ve iletişimsel eylem, sadece meta ve hizmet üretimi alanında değil, toplumsal ilişkilerin yeniden üretildiği, bilgi ve gelirin bölüşüldüğü alanda da örtüşmelidir.

Devlet ve Piyasa

1. Clintonizmin Sınırları

Bill Clinton'ın ABD başkanlığına seçilmesinden bir yıl kadar önce, 1991'de iktisatçı Robert Reich *The Work of Nations*'ı yayımladı. Bu kitap, on iki yıl boyunca uygulanan neoliberal politikaların ardından oluşturulan ve sonradan Clintonomi adını alacak olan Fordizmden post-Fordizme geçiş programına çok önemli bir politik-ekonomik katkı niteliği taşıyordu. Reich'ın yeni yönetimin Çalışma Bakanlığı'na aday gösterilmesi, Clinton'ın stratejilerinin oluşturulmasında onun tezlerinin ne kadar önemli olduğunun başka bir göstergesidir.

Reich'ın analizinin bütününde önemli olan şey, post-Fordist dönemde gayrimaddi emeğin hem Amerika'nın küresel sahnedeki gücünün yeniden oluşturulmasında hem de 1980'lerde dağılan orta sınıfın yerini alabilecek politik ve toplumsal bir tabakanın yeniden inşasındaki rolüdür. Ross Perot'un 1992'de oyların neredeyse yüzde 20'sini almasına olanak tanıyan da içerlemiş ve korkuya kapılmış olan bu sınıftı.

Gayrimaddi emek, Reich'ın ifadesiyle "sembollerin manipülasyonu"na dayanan bu etkinlik, Clintonizmin yalnızca bir yanını ifade eder. Eşit derecede önemli diğer yan ise, refah devletinin, bir yandan sağlık ve sosyal yardım programlarının maliyetini dikkate alırken bir yandan da post-Fordist büyümeyi nasıl idare edeceğini öğrenmesi gereken sosyal devletin yeniden tanımlanmasıdır. Sağlık sisteminin yüzde 60'ı özel sektörde olan ABD, sağlık sistemi yüzde 70 ile 80 arasında kamusal olan ülkelerin iki katı harcama yapmaktadır. Aslında Amerikalılar *kişi başına* Fransa'daki insanlardan üç kat fazla harcama yapıyor, bunun nedeni olarak 35 milyon insanı dışarıda bırakan verimsiz ve adaletsiz bir sistemi işaret etmeleri yeterli. Amerikan sağlık sisteminin daha kamusal bir modele dönüşmesi, ilaç fiyatlarının, doktor ücretlerinin ve hastane masraflarının –ki bu üç sektördeki fiyatlar ABD'de rekor düzeydedir- doğrudan azaltılması anlamına gelir. Böyle bir dönüşüm, Hillary Clinton'un başında olduğu reform planının kabul görmesini zorlaştıracak, kapsamının daraltılması ve sadeleştirilmesi sonucunu verecektir.[1]

Clintonizm kendisini Cumhuriyetçilerden de ziyade Perot'a destek verenlerin karşısında tanımladı. Ross Perot'a göre ABD'nin en önemli meselesi, Amerika kentlerinin gözden düşmesi ya da milyonlarca Amerikalının yoksullaşması değil, federal bütçedir. Aslında Clinton'ın seçimleri kazanabilmesinin nedeni, Perot'un Bush'un banliyölerde emeklilerden ve yüksek-teknoloji şirketlerinde çalışanlardan aldığı oyları çalmış olmasıydı. Tek başına Clinton, Dukasis'in 1988'de aldığı oylardan 3 puan daha düşük olan bir oy yüzdesine ulaşabildi. Perot'un destekçileri, özellikle kentlerde vergi indirimleri ve

1 Yaşananlar, Marazzi'nin şüpheciliğini fazlasıyla haklı çıkardı. Hillary Clinton'ın planı Kongre'ye hiçbir zaman ulaşmadı. On altı yıl sonra ekonomik ve politik baskılar Obama'nın da reform planlarını önemli oranda sınırladı ve ne kadar kırılgan olduğu artık iyice belli olan, baştan savma bir reforma yol açtı. (İngilizceye çevirenin notu)

kamu harcamalarında kesintiler yapılmasını istiyor. Hizmet sektöründe istihdam edilen, banliyölerde yaşayan (*banliyö çoğunluğu*) ve hâlihazırda bir istihdam krizinden endişelenen beyaz nüfusu dikkate alan Demokrat Parti, Los Angeles isyanları esnasında Reagancılığın gerçek sonuçlarını bütün dünyaya ilan eden, şehirlerde çöküntüye uğramış yoksul bölgelerle hiç ilgilenmiyordu.

Bu apayrı bakış açılarının karmaşasının doğurduğu politik-kurumsal geometri, iş dünyasının ve şirketlerin banliyölere yönelmesiyle ortaya çıkan *mekânsal apartheid*'ı daha da şiddetlendirme riski taşıyor. Son on yılda banliyölerde yüzde 25 istihdam artışı gözlenirken, şehir merkezlerinde yüzde 30 istihdam kaybı yaşandı. Şehir alanlarındaki etnik bölünmeler, gelir düzeylerini ciddi ölçüde kutuplaştırdı: 1980'lerde şehir merkezinde yaşayan birinin geliri, banliyöde yaşayan birinin gelirinin yüzde 90'ı iken 1990'da bu oran sadece yüzde 59'du. "Perot" cephesine direnmek için, Demokrat hükümet kamu yatırımlarını, tıpkı beyazlara ait inşaat firmaları gibi, bilhassa Perot'un banliyölerde yaşayan seçmenlerinin yararlanacağı aşırı maliyetli raylı sistemlerin, fiber-optik ağların ve eyaletler arası otobanların inşasına yönlendirmek zorunda kalacak.

Clinton'ın programları, 1970 ve 80'lerdeki toplumsal, etnik ve bölgesel bileşimi hiç dikkate almadan, sanki "Keynes'in (ve Kennedy'nin) geri dönüşü"ne tanıklık ediyormuşuz gibi, sadece ekonomik bir bakış açısından yorumlandı. Oysa Reagan'ın politikalarının Amerikan toplumunda yarattığı ve Ross Perot'un popülist kampanyasında bir şekilde açığa çıkardığı sosyo-politik yeni bileşimi göz ardı edemeyiz. Oyların mekânsal dağılımında azınlıkların şehir merkezlerinde, çoğunluğu beyaz olan orta sınıfın ise banliyölerdeki hâkimiyeti, hükümeti, kamu fonlarını dağıtırken seçici davranmaya zorluyor. Bütçe açığının azaltılmasını vurgulayan "Perot etkisi," aslında Clintonizmin ekonomik analizini büyük oranda gereksizleştirir. Söz konusu

olan Keynesci bir devlet müdahalesinden ziyade, ekonomik ve politik bir mühendislik biçimidir ve bu mühendislik, ABD'yi baştan sona kat eden farklı çatışmaları sınırlamayı amaçlayan tedbirlerin tutarlı bir düzenlenişine dayanmaktan uzaktır.

Gerçi Bill Clinton ve ekibinin gelişiyle birlikte, finans ve borç temelli tüketimin hâkim olduğu son on yıldan sonra, endüstriyel politikaların yeniden merkeze konulacağı kesindir. Girişime tanınan kritik rol, Nobel ödüllü iktisatçı Ronald Coase ve daha sonra da Paul Romer ve Robert Reich tarafından önerilen *içe dönük gelişme* teorisine dayanır. Bu teoriye göre, ekonomik aktörler arasındaki etkileşimler ille de piyasalar aracılığıyla ortaya çıkmaz. Piyasa işlemlerine dahil edilmeyen *ek* maliyetler ve gelirler yaratan pozitif (eğitim gibi) ya da negatif (çevresel yıkım) *dışsallıkların* da var olduğu unutulmamalıdır. Bu dışsallıkları düzenlemekle sorumlu olan nihai merci kolektifliktir. Kolektif öncelikleri dikkate alabilecek tek aktör devlet olduğu için, bu yaklaşım devlet müdahalesini meşrulaştırma işlevi görür. Başka bir ifadeyle kamusal müdahaleyi haklı kılan şey, özel girişimlerin toplamından kendiliğinden ortaya çıkan dengenin, optimal bir kolektif dengeyi yaratamayacak olmasıdır.

Bu ekonomi teorisinin içinde ortaya çıktığı tarihsel bağlam, hiç şüphesiz, 1980'lerdeki vahşi düzensizleştirme politikalarının neden olduğu çevre felaketleridir. Piyasanın "görünmez eli" aslında ormanların yok olması ve su kirliliği sorunlarının yanı sıra hava ve denizde yaşanan felaketlerde de açıkça görülebilir. Bunlar piyasanın başarısızlığının somut işaretleridir, ama bu sorunlar, paradoksal bir biçimde, piyasanın tek başına kontrol edemediği şeyleri "piyasalaştırma"ya çalışarak çözülmeye çalışılmaktadır. Çevresel kaynakların aşırı tüketimini engellemek ya da sorumlu bir şekilde kullanılmalarını teşvik etmek için, üzerlerine ("mülkiyet hakları" gibi) etiket fiyatı koyuyoruz.

Çevresel sorunların da ötesinde, bu Amerikalı iktisatçıların tezleri, gelir dağılımı ve eğitimdeki eşitsizliklerin analiziyle desteklenmiştir. Paul Romer gibi "kent iktisatçıları"nın araştırmalarına göre, zengin ve yoksul arasında Reagan döneminden miras kalan kutuplaşma, aslında ekonomik büyümenin *aleyhine* işlemektedir. Bu yaklaşım, daha iyi bir gelir dağılımının koşullarını ve dolayısıyla eşitsizlikte bir azalmayı ancak ket vurulmayan hızlı bir ekonomik büyümenin sağlayabileceğini savunan geleneksel görüşü terse çevirir. Yakın döneme değin, eşitsizlik, yavaş büyümenin *nedeni* değil *sonucu* olarak düşünülüyordu.

Aslında her şey, 1990'ların başındaki yavaş büyümenin kaynağının zengin ve yoksul arasındaki aşırı eşitsizlikte aranması gerektiğini gösteriyor. Bu eşitsizlik bir "domino etkisi" yaratarak, piyasa ekonomisinin işleyişinde arzu edilenin tam aksi davranışları teşvik etmiştir (işsizler ve öğrenciler arasında motivasyonsuzluk, şehir merkezlerinde gelir kaynaklarından yoksunlukla baş etmenin bir yolu olarak uyuşturucu kullanımı).

Clinton yönetimi için, ekonomik büyüme açısından düzensizleştirmenin etkisizliği, kaynakların stratejik olarak yeni teknolojilerin gelişimini destekleyen altyapıların iyileştirilmesine yatırıldığı düşünüldüğünde, daha da endişe verici bir hale geliyor. Mesleki eğitimin toplumsal eşitsizlikler yüzünden kötüleşmesi ve sosyo-kültürel ortamı korumayı amaçlayan kuralların yokluğu, ABD'nin küresel sahneye yeniden çıkmasını amaçlayan bütün politik programları tehdit ediyor. Aslına bakılırsa, gelir ve fırsat eşitsizliği devam ettiği veya derinleştiği müddetçe, insanlar eğitime ne kadar para yatırırsa yatırsınlar elde tutulur hiçbir sonuç elde edemeyebilirler.

Amerikalı iktisatçı James O'Connor, Reagancılığın başarı ve başarısızlığının kökeninde toprağın kendisinin yattığını söyler.[2] Endüstrinin emek maliyetinin düşük olduğu ülkelere

2 Bkz. 2, 5 ve 9 Temmuz 1992 tarihlerinde *il manifesto*'da yayımlanan üç makale.

göçüyle nitelenen küreselleşmiş ekonomide toprak ve emek gücü, *evde kalan* metalardır. Reagan döneminde toprak, çok önemli emlak ve finansal spekülasyonların yanı sıra mali işlemlerin de konusu olmuştur. Her şeyden önce toprak, düşük ücret ödenen ve sendikalaşmanın olmadığı işler yaratarak her türlü hizmetin geliştiği "yer" olmuştur (işlerin yüzde 76'sı hizmetle ilgilidir ve yüzde 42'si düşük ücretlidir). O'Connor'a göre, Reagan ve George H. W. Bush yönetimleriyle birlikte, emlak işlemlerinden elde edilen rant, ücretlerden ve kârlardan bile daha önemli hale gelmiştir.

Bu durumda söz konusu olan artık endüstriyel politikalar değil *toprağın politik ekonomisidir.* Bunlar, endüstri ve toprak arasındaki karşılıklı bağımlılığı değerli hale getiren politikalardır. Clinton yönetimi için bir arka plan işlevi gören "endüstriyel Keynesçilik"te hizmet sektörü, en gelişmiş endüstriler lehine önemsizleştirilir. Bu, hizmet sektöründeki ekonomik sömürünün neden olduğu toplumsal, etnik ve ırksal dengesizliklere yapısal olarak müdahale etmeyi de imkânsız hale getirir. Başka bir ifadeyle, eğer elbirliğinin merkeziliğinin arkasında Robert Reich'ın analiz ettiği "gayrimaddi emeğin" yatmakta olduğu ne kadar doğruysa, bu tür emeğin nasıl yerliyurtlulaştırılacağı veya mekânsal olarak nasıl örgütleneceğine dair net bir vizyonun olmadığı da bir o kadar doğrudur. İçten kaynaklı büyümeyi ve bireysel yatırımla kolektif üretkenlik arasındaki mevcut sinerjileri idare etme işi devlete verilmiştir, ama bu ancak gayrimaddi emeğin yerliyurtlulaştırılması ile yapılabilir. Bu geçiş, endüstrinin giderek bir hizmet sağlayıcı gibi işlediği ya da tersine hizmet sektörünün bir endüstri gibi yapılandığı bir ekonomide, endüstri ve hizmetin bu şekilde iç içe geçmesi yüzünden kaçınılmaz hale gelir. Birini tehlikeye atmadan sadece diğerini desteklemek imkânsızdır. Teknoloji endüstrileri ve onları kuşatan toplumsal ve kültürel kaynaklar, birbirinden beslenir. Clintonizmin temel açmazı budur.

Reich'ın çalışması, post-Fordist ekonomi paradigmasının nasıl da belli bir "sosyolojik indirgemeciliğin" kurbanı olduğunu açıkça ortaya koymuştur; öyle ki birincil, ikincil ve üçüncül üretime ilişkin klasik ekonomi kategorilerinin tamamen makul bir eleştirisi, sonunda yine başka bir yanlış üçlüsüne düşmekten kurtulamamıştır: tekrara dayalı (taylorist) emek, hizmet emeği ve (sembol üreticilerinin) gayrimaddi emeği. Reich'a göre bir ülke için gerçekten önemli olan, entelektüel emeğin şu ürünleridir: bilimsel ve teknolojik araştırma, emek gücünün eğitimi, yönetim tekniklerinin gelişmesi, yeni iletişim teknolojileri ve dijitalleşmiş finans ağları. Entelektüel emekçiler dünyası, araştırmacılar, mühendisler, programcılar, hukukçular, yaratıcı hesap uzmanları, yönetim danışmanları, finans danışmanları, reklamcılar, yayıncılar, gazeteciler ve üniversite profesörlerinden oluşur. Bu "tabaka", emek gücünün daha ucuz olduğu ülkelerde hâlâ uygulanabilecek olan (tekrara dayalı ve uygulamalı) bütün taylorist emek etkinliklerinin prestij kaybını hızlandırır. Bununla birlikte, üçüncü sektörün yardımına giderek daha bağımlı hale gelen yaşlı bir toplum için önemli olmaya devam eden hizmetler, finansal bir karşılık bulamayacaklardır, çünkü Reich'a göre bunlar yaratıcı olmayan etkinliklerdir.

Reich'ın teorilerinin ana fikri şudur: Ekonomik küreselleşme, sermaye sahipliğini üretim araçlarının ulusal bileşimi düzeyinde düşünmeyi imkânsızlaştırmaktadır. Örneğin Ford marka bir araba, verimlilik ve üretken iletişimin çok önemli olduğu küresel ağlarda planlanan, dünyanın farklı yerlerine dağılmış haldeki kısmi ve birleşik etkinliklerin sonucudur. Bu sürecin ürünü olan otomobil, çokuluslu sermaye tarafından farklı ülkelerde üretilen parçaların bir bileşimidir.

Bununla birlikte sermayenin (yani üretim araçlarının ve sabit sermayenin) ulussuzlaşmasının sonucunda yitirilen şey, bilgi üretiminin kontrolü anlamına gelen gayrimaddi emeğin mülkiyetiyle yeniden kazanılır. Fiziki-maddi sermayenin ulus-

suzlaşması, bilginin ve onun örgütlenmesi üzerindeki komutanın uluslaşması ile karşıtlık oluşturur. Bundan sonra "Amerika malı satın almak", "Amerika bilgisini değerli kılmak" anlamına gelecektir. Reich'a göre ulusallığı, en değerli etkinliklere, yani post-Fordist üretim tarzını parlatan gayrimaddi etkinliklere stratejik yatırım yaparak yeniden tesis etmek hâlâ mümkündür. Dolayısıyla, ABD'nin küresel ekonomideki konumuna zarar vermeden, gelişmekte olan ülkelerle rekabet eden vasıfsız Amerikalı emek gücünün işsizliğini telafi edebilmek ve profesyonellerle yoksul emekçiler arasındaki gelir uçurumunu azaltabilmek için, gayrimaddi etkinliklerin ürettiği geliri ulusallaştırmak gerekir. Amerika'nın onuru, birleştirici bir unsur gibi işlev görmelidir: Diğer ülkelerle kıyaslandığında gayrimaddi emeğin sahip olduğu daha yüksek üretkenlik düzeyi ve üstün nitelikleri sayesinde sağlanacak olan zenginlik artışı, vasıfsız Amerikalı nüfusun yaşam koşullarındaki kötüleşmeyi hafifletecek mali kaynakları da sağlayacaktır.

Bu akıl yürütmenin yanılgısı, belli bir *tabakayı*, yarattığı katma değer temelinde ekonomik ve politik bir *lider* konumuna getirerek bireyleştirmesi ve böylece Fordist dönemin çağrışımlarını, özellikle de emek piyasasını devlet eliyle düzenleyen üçlü yapısını sürdürmesidir. Reich'ın gayrimaddi emeği, yetmişler ve seksenler boyunca Amerikan toplumunun çözülüşünü hızlandıran sınıfsal *apartheid*'ın ana mekânları olan banliyö yerleşimlerine ve üniversite kampüslerine yerleştirmesinin nedeni budur. Peki ama gayrimaddi emekçiler tabakası, Üçüncü Dünya koşullarında yaşamak zorunda bırakılan Amerikalı çoğunluğun koşullarını iyileştirmek için kendi zenginliğinden feragat etmeye niye razı olsun? Bu tabakanın tanımının zaten mekânsal, kültürel ve hatta ırksal dışlamaya dayandığını düşünürsek, bu dayanışmanın kaynağı ne olabilir? Ulusalcılık mı? Los Angeles ya da New York'un konut bölgelerinde yaşayan bir borsacı ya da profesyonel araştırmacı, neden kendini Zürih'in kapalı sitelerinde

yaşayan İsviçreli meslektaşından daha Amerikalı hissetsin ki? Sermayenin ulussuzlaşması, mantıken gayrimaddi emeğin uluslaşmasına götürmez. Bu durumda, Amerika halkının, gelişmiş ülkelerin, ucuz hammaddeye sahip ama profesyonel olarak nitelikli bir emek gücü bulunmayan gelişmekte olan ülkelere kıyasla, sahip olduğu avantajlardan nasıl yararlanabileceği gerçekten meçhuldür. Her şey, ulus devletin yeni bir rol edinmekte olduğu sonucuna çıkıyor: Ulusalcılık, elbette zayıf, güçsüz ve vasıfsız Amerikalı işçilerin, emek piyasasında ve uyuşturucu trafiğinde kaybolup giden genç insanların ya da farklı etnik kökenlerden göçmenlerin korunması yönünde ilerlemiyor.

Post-Fordist rejimde emeğin tanımlanmasının akademik bir mesele olmadığı ve sosyologlar arasındaki bir *tartışmaya* indirgenemeyeceği açıktır. Emeğin tanımı, önümüzdeki yılların politik stratejileri ve uluslararası çatışmalarını temelden belirleyecek olan en mühim meselelerden biridir.

Ekonomik küreselleşmenin, gelişmiş ülkeleri karşılaştırmalı üstünlüklerine, yani gelişmekte olan ekonomilerin kaydettiği maddi büyümenin karşısına, gayrimaddi işçilerin üstün niteliklerini ve üretkenliğini koyabilmeye odaklanmaya zorladığı bir gerçektir.[3] Zengin ülkelerde gelir eşitsizliğinin derinleşmesi ve vasıfsız işlerin yıkıma uğramasının kökeninde, teknolojik yeniliğin ve gelişmekte olan ülkelerden ithal edilen ürün miktarındaki artışın birleşik etkisinde yattığı da doğrudur. "Uzun vade"de bu geçişin, zengin ülkelerin karşılaştırmalı üstünlükleri (gayrimaddi emeğin üretkenliği) sayesinde yüksek büyüme oranlarını yeniden yakalamasını, gelişmekte olan ülkelerin de kendi karşılaştırmalı üstünlükleri (vasıfsız ya da vasıflı ucuz emek gücü) sayesinde ekonomik güçlerini pekiştirmesini mümkün kılıp kılmayacağını ise daha bilmiyoruz.

Bu bağlamda buradaki zayıf halkanın uluslararası borç olduğunu söyleyebiliriz. Uluslararası sahnede gayrimaddi emek

3 Bkz. "The Global Economy," *The Economist*, 1 Ekim 1994.

az çok şöyle çalışmaktadır: Vietnam veya Taylan'daki ünlü bir tasarımcı, Paris veya Zürih'te tasarlanmış bir gömleği üç dolara alır. "Gayrimaddi" tasarımcının adını taşıyan gömlek, Batı ülkelerinde kırk beş dolara satılacaktır. Patent hakları, ticari markalar ve fikri mülkiyet hakları, yani maddi-uygulayıcı emeğe nazaran bilgiye ayrılan yüksek ücretler sayesinde, zenginlik aslında Kuzey'de yeniden bölüştürülür. Buna karşılık Güney, Kuzey için üretmeyi kabul ettiği ürünlerin ihracatından faydalanmakla birlikte, üretim araçlarını finanse etmekten ziyade (bu artık, giderek gelişmekte olan ülkelere odaklanan serbestleştirilmiş sermaye piyasaların işidir) Kuzey'den gelen ürün ve hizmetlerde içerilen *know-how* ve bilgiyi edinmek için zengin ülkelerden kredi almak zorundadır. Sonuç olarak gayrimaddi emeğin merkeziliğinden kaynaklı uluslararası borç artışıyla birlikte Güney ülkeleri, Kuzey açısından bir göç kaynağı olmaya devam edecek. Güney'deki yüksek büyüme oranları sayesinde yeni göçmenlerin eğitim düzeyinde görülen iyileşme, Kuzey'deki şirketlerin, yeraltındaki üstün nitelikli emeğin nimetlerinden faydalanarak ve Kuzey ülkelerinin vatandaşlarını kayırmak için ırkçılığı kullanarak, gayrimaddi işçi sınıfı *içindeki* Güneylileri de sömürebilmesine olanak tanıyacak.

Gayrimaddi emeğin sınıfsal tanımı iki açıdan yanlıştır. Bu tanım, gerçek küresel dinamikleri dikkate almaz ve politik olarak zayıftır. Clinton yönetiminin refah devletini reforme etme projelerinde (sağlık reformu örneği bile yeterlidir) karşılaştığı engelleri düşünürsek, bu tespitin ne kadar da doğru olduğunu daha iyi görürüz. Bu engelleri koyan, seçimlerde Ross Perot'a çok fazla seçmen kaptırmamak için yeni bir merkez yaratmaya çalışan Clinton'ın stratejik olarak flört ettiği sosyal sınıfın ta kendisidir. Bu sınıf, Amerika'nın ekonomik büyümesinden kaynaklı kârların yeniden bölüştürülmesi yönündeki her türlü girişime politik olarak karşı durur, çünkü kendi geçimi i bu kârlara bağlıdır ve gayrimaddi emeğin tabakalaştırılması ve

ayrıcalıklı kılınmasının *bir sonucu olarak* kendini bu kârların üreticisi olarak görmektedir. Bu dinamik yüzünden, ABD'nin hegemonik rolünü gayrimaddi emek temelinde yeniden tanımlama çabası, Kuzey/Güney kutuplaşmasını bu sefer *ülke içinde yeniden üretme* sonucunu vermektedir.

Post-Fordizme geçiş, vasıfsız emek üzerinde yarattığı tüm etkilerle birlikte eski Fordist rejimin çözülüşünü ve buna eşlik eden güvencesizleşmeyi yönetebilecek bir sosyal devleti gerektirmektedir. Clinton tam da üstlenilmesi gereken bu yeni rolü kavradığı için, Amerikan sermayesinin en büyüklerinin desteğini kazanmasını bildi, üstelik de daha birkaç yıl öncesine kadar, aynı nitelikteki başka adayların geri çekilmesine neden olacak skandallara bulaşmasına rağmen başarabildi bunu. Bununla birlikte, bu geçişe uygun bir sosyal devletin inşası, etnik azınlıkların ve hangi renkten olursa olsun işsizlerin yaşam koşullarını iyileştirmek için şehir merkezlerine yapılacak yatırımlara ve zenginliğin mali olarak herhangi bir şekilde yeniden bölüştürülmesine karşı çıkan en ayrıcalıklı toplum kesimlerinin saldırılarına direnebilecek güçlü politik ittifaklar oluşturabilmeyi gerektirir.

Clinton yönetimi güçsüz bir strateji uyguladı, çünkü teorik-politik öncülleri, özellikle de gayrimaddi emeğe getirdiği tanım oldukça zayıftı. Post-Fordist paradigmadan kaynaklanan mekân ve toprak temelli bir boyuta dayanan gayrimaddi emeği, toplumsal bir sınıf olarak tanımlamaya çalışmıştı. "Sembollerin, verilerin ve söylemlerin manipülasyonu"na dayalı gayrimaddi emek, post-Fordist ekonomilerin merkezinde yer alan iletişimsel-ilişkisel emeğin çok çeşitli alanlarının sadece bir parçasını (kesimini) oluşturur. İletişimsel-ilişkisel emek, üretim, dolaşım ve yeniden üretim döngüsünün tamamında yer alır ve çoklu etkinlikleri içerir. Bunların bazıları yeni, bazıları eskidir; bazıları gayrimaddiyken bazıları zanaatkâr emeğidir; bazıları teknolojik olarak ileri bazıları ise gelenekseldir; bazıları dile dayanırken bazıları sadece işlemsel ve sessizdir. Bütün

politik yatırımını, bu çok çeşitli etkinlik alanları içinden sadece tek bir kesime yapmak herhangi bir reformist platformun başarısını tehlikeye sokar.

Aslında Clinton yönetimi, seçimlerden iki yıl sonra, kendini suça karşı yasaları elden geçirerek "Amerika'nın her mahallesinde güvenliği yeniden sağlarken" buldu. Bu yeni yasalar, şehirlerdeki gettoların yoksul nüfuslarını hedef alan baskıcı tedbirlerin daha da ağırlaştırılması anlamına geliyordu. Ama bir yandan da suçları önlemeye ayrılan bütçe ciddi oranda budanmıştı. "Kamu desteklerinin reformu" görünümü altında, Clinton'ın başarabildiği tek şey, hükümetten yardım alma süresini iki yıla indirmek ve yoksulların istikrarsız, düşük ücretli emek piyasasına geri dönmesini teşvik etmek için verilen yardım miktarını kısmaktı.[4] Clinton'ın reformizmi, beraberinde kaçınılmaz olarak getirdiği tüm o politik ve toplumsal risklerle birlikte, Cumhuriyetçi refah politikalarının yeni bir versiyonu gibi görünüyor. Amerikan tarihinde hep tanık olduğumuz gibi, içerideki reformların sınırlılığı, uluslararası arenada o her zamanki müdahaleci heveslerle bir şekilde "yüceltiliyor."

2. Orta Sınıf Fikri

Yönetim stratejilerinden bahsedilirken "merkeze saldırı," "merkez aşırıcılığı" ve "merkezci ittifaklar" gibi ifadelere başvurulması, post-Fordist geçişin, yaklaşık 1945 ile 1975 yılları arasında hüküm süren politik ve kurumsal dengeyi parçalamakla kalmayıp, aynı zamanda politik kategorilerimizde bir gedik açtığının da en açık göstergesidir. Günümüzü yorumlamaya çalışırken kafa karışıklığımızı giderebilecek analitik araçlardan artık yoksunuz.

Geleneksel partiler, yeni toplumsal hareketler ve yeni politik koalisyonlar, üretim tarzında ve zenginliğin bölüşüm

4 Bkz. Roselyne Pirson, "Surenchère répressive et surveillance des pauvres," *Le Monde Diplomatique*, Ekim 1994, s. 12.

mekanizmalarındaki dönüşümün sonucu olarak seçmen tabanlarında yaşanan altüst oluşlar nedeniyle, programatik stratejilerini ve kurumsal ittifaklarını tanımlarken ciddi güçlüklerle karşılaşıyorlar. Berlin Duvarı'nın çökmesi, "sınıflı toplum"a kesin bir darbe vurmuş gibi görünse de, aslında son yıllarda kendini hissettiren şey, "üçüncü sınıf"ı, "her şeyi yapan" ama "hiçbir şeyi olmayan" üretken özneler topluluğunu politik olarak tanımlayabilme arayışıdır. Bu öznelerin hiçbir iktidarı yoktur ve hiçbir iktidar da onları temsil etmez. John Betjeman'ın dediği gibi, "Bu hepçil unsur, yani *sınıf*, her zaman olduğu gibi bugün de bizimle ve her zaman da bizimle olacak."

İstihdam, gelir, doğum, eş tercihleri, eğitim, "ifade tarzları," vb. açısından "özünü" ve "içsel bileşimini" araştırmakta olduğumuz sınıf, elbette *orta* sınıftır, zaten başkası da olamazdı. Bir toplumu *yönetme* olanağı gerçekten de bu sınıfa dayanır. "Genel çıkar"ın bir toplumu çapraz kesen belli çıkarların ortalamasına gönderme yaptığı açıktır, ama bugün böyle bir orta sınıfın temsil edilip edilemediği o kadar açık değildir. Temsil etmek *zorla sunmak* demektir, sadece bir lens değil bir imaj seçmek demektir: Bu elbette orta sınıfın toplumsal olarak *görünür* olduğunu ima eder.[5]

Ancak oy desteğine bugün her zamankinden daha fazla muhtaç olunan orta sınıf, geleneksel kriterler ve sosyo-politik göstergelerle artık kolayca tanımlanamıyor; aksine çeşitli sosyal bilim dallarında kullanılmakta olan araçların hepsi, bu sınıfın yok olmasa bile krizde olduğunu gösteriyor. Fordizmden post-Fordizme geçiş boyunca üretimin yeniden yapılanmasından ve gelir kutuplaşmasından en çok zarar gören sınıfın, "arada kalan" sınıf, yani Fordizm döneminde işinde ve toplumsal yaşamında belli bir istikrar olduğu için davranışları ve politik

5 Bkz. Mariuccia Salvati, "Ceti medi e rappresentanza politica tra storia e sociologia," *Rivista di storia contemporanea*, 1988, sayı 3.

ittifakları da büyük oranda tahmin edilebilir olan sınıf olduğu, istatistiklerde de açık olarak görülebilmektedir.

Bu açıdan bakıldığında bugün kullandığımız ekonomik gösterge araçları, bize artık hiçbir şey söyleyememekte, yetersizliklerini yansıtmaktan başka bir şey yapamamaktadır. Bu yine de mevcut dönüşümün bir "orta sınıf" *kavramı* ve *imgesi*nden yararlanmasını engellemez. Hatta orta sınıfı toplumsal ve politik olarak sentezlemek *imkânsızlaştıkça*, bu sınıfın kendi "ajitatörlerini" ve "liglerini" yaratma konusunda politik olarak daha istekli ve etkin hale geldiğini söyleyebiliriz. Bugün orta sınıf "imkânsız bir sınıf"tır, ama bir o kadar da inatçı bir sınıf. Herkesin onu temsil etmek istemesinin nedeni belki de budur.

Her halükârda kökleri çok eskiye uzanan ve bize, özellikle de *teknik ve politik sınıf bileşimi* arasındaki ayrım konusunda Marx ve ütopik sosyalistler arasındaki eski "ihtilafı" hatırlatan orta sınıf kavramı bugün yine tartışılıyor. O zamanlar da şimdi olduğu gibi, teknolojik yeniden yapılanma süreçleri, yeni işler yaratmış ve pek çok geleneksel mesleği tasfiye etmişti. O zaman da temel politik problem, emek ve sermaye arasında bu süreçlerden kaynaklanan ilişki biçimini, giderek toplumsallaşan emeğin sermaye tarafından komuta altına alınmasını ve bu sınıfsal yeniden eklemlenişin politik-kurumsal temsil biçimini analiz edebilmekti.

İngiltere'nin pamuk fabrikalarında "aristokratlar" ve "ustabaşılar" tarafından yönetilen işçilerin evrensel oy hakkı talep ettiklerini hepimiz hatırlarız. 1832 tarihli *Reform Yasası*, endüstri sınıfının, orta düzey zanaatkârların ve işçilerin, 1680'den beri kendi politik kurumlarını kalıcılaştıran ve reformist herhangi bir fikir ve pratiğin bu kurumlara sızmasını engelleyen İngiliz elitlerini temsil eden *Tory* hükümetine karşı kazandığı bir zaferdi. *Reform Yasası*, endüstri patronlarının partisi (Whigs) ile endüstri ve tarım işçileri arasındaki stratejik ittifakların bir eseriydi: Whigs, büyük endüstriyel ve ticari

merkezlerde daha adil bir temsil elde etmek için seçmen kurullarının çok daha eşit dağıtılmasını isterken, işçiler oy hakkı talep ediyordu.

1832 seçim reformu, fabrika sisteminin önlenemez yayılışının en doğrudan tehdit ettiği toplumsal sınıfların, yani yeni üretim sistemlerinde kendi özerkliklerinin yitip gideceğini gören zanaatkârlar, çıraklar ve küçük girişimcilerin hükümete karşı hareketlenmesiyle başarıldı. Bunlar on dokuzuncu yüzyılın başından beri fabrika sisteminin itibarsızlaştırıcı kurallarından nefret eden ve yaptıkları işin anlamını kaybetmesine karşı direnen öznelerdi. Bu öznelerin etkinlikleri artık farklı farklı yönlere kayıyordu. Ücret ve restorasyon retoriği, eski hakların ve eski adalet biçimlerinin savunusu, endüstrileşme macerasından önce sahip oldukları özerkliğin hafızası sayesinde yeni militan mücadele biçimleri yarattı. Bu mücadeleler, John Struart Mill'in "toplumun en samimi ve erdemli" kesimi olarak tanımladığı ve kendisinin de her zaman ait olduğunu düşündüğü "avam"dan oluşan bir orta sınıfın oluşumuna yardım etti. Reform Yasası yüzünden başlayan isyanlar boyunca Lord Brougham, orta sınıfın üstün erdemleri teorisinden ilham aldı ve Richard Codben de Tahıl Yasalarına Karşı Birlik içindeki bir grup müttefikini tanımlamak için "orta sınıf ajitatörleri" ifadesini kullandı.

Aslında 1832 seçim reformu, endüstri merkezlerindeki nüfusa daha büyük bir politik ağırlık vererek sanayicilerin politik gücünün artmasını sağladı, ama bu kayma, çürük seçim bölgeleri denilen ve o zamana kadar büyük toprak sahiplerinin seçmen deposu olan az gelişmiş bölgelerin aleyhine olan bir gelişimdi. Partilerin kendilerinin de niteliği dönüştü ve "muhafazakâr" ve "liberal" gibi yeni isimler aldılar. İki partili sistem, yeni iletişim teknolojilerine (demiryolları ve buharlı gemiler) dayalı bir endüstrileşmenin yönetim biçimi olarak ortaya çıktı. Böylece çelik ve ağır metal endüstrileri, tüm bir

endüstriyel yapıya hâkim olarak üretim ve dolaşım modelinin yeni paradigması haline geldi.

Bu politik-kurumsal dönüm noktası ve günümüzün post-Fordist toplumlarında olup bitenler arasında güçlü benzerliği fark etmek hiç zor değil. Zygmunt Bauman, *Memories of Class* adlı çalışmasında şöyle der:

> Söz konusu dönemi, sert çatışmaların yaşandığı, ittifakların değiştiği, yeni bölünmelerin pekiştirildiği ve genel olarak da, toplumsal değişimin hızlandığı bir süreç haline getiren şey, haklı olarak kendi statülerinin gerilediğini ve güvencelerinin altının oyulduğunu hissetmekte olanların (Barrington Moore'un güçlü kavramıyla) öfkeli adalet arayışlarıydı. Nasıl bir paradokstur ki toplumun eklemlenişinde insanlık tarihinin şimdiye kadar gördüğü bu en derin dönüşüm, zarar görenleri ve tehdit altında olanları savunmacı (yani öznel bakımdan muhafazakâr) bir konuma iten değişim düşmanlığından beslenmişti. Gösterilen militanlığın şiddeti, mutlak yoksunluk düzeyini değil, beklentiler ve gerçeklik arasındaki uçurumun bir yansımasıydı. Yoksulluğun toplumsal protestoyla ancak zayıf bir ilişkisi vardı. İsyankârların, zaten yoksul olanların arasından çıktığı da oluyordu, ama bunlar aslında çoğunlukla sefalet hayaletini kovalamak için eyleme geçen insanlardı.[6]

Seçim reformundan bir yıl sonra "fabrika denetimleri" dönemi başladı: Kapitalist rekabet yüzünden kendi işlerini terk etmeye zorlanarak yerinden edilen köylüler ve zanaatkârlardan oluşan işçi sınıfı kitleleri, tarihin ön saflarına geçtiler; sermaye ve emek arasındaki politik ilişki probleminin, sosyal yasaların ilk örneklerini doğuran ücret ve çalışma saatleri mücadelesi üzerinde kapsamlı bir denetim kurabilme probleminin merkezi haline geldiler. Bu tarihsel geçiş aşamasında, küçük girişimcinin, kendi işinin patronu olanın, kapitalist ustabaşının üretken özerkliğinin ortadan kalkmasına ve otonom işçinin (*ütopik* sosyalistler açısından) sosyalist krizine tanık oluruz.

---

6 Zygmunt Bauman, *Memories of Class*, s.7.

Bu kriz boyunca, insanların mesleklerini icra ederken ruhlarının ve bedenlerinin özerkliğini deneyimleyebilmiş olmalarından gelen tarihsel hafıza, fabrika sisteminin yayılmasına karşı direnişi birleştiren bir tutkal işlevi görmüştü. Kriz ayrıca, vasıfsız işçiler üzerinde kontrol sistemlerinin inşasında ve etik bir disiplinin oluşturulmasında iş etiğinden rasyonel olarak faydalanılabilmesini sağladı. Yoksullar evindeki kadın ve çocuklarla, imarethanelerdeki yoksullarla başlayan fabrika sistemi, işçi sınıfının bütün yaşamına (kilise, okul, aile) uzanan disipliner bir kontrol sistemi modeli oluşturarak derhal fabrikanın ötesine genişledi. En temel ilkeleri itibariyle bu model, burjuva anayasasının ve faydacılığın ideologu Jermy Bentham'ın maksimum görünürlüğü sağlayacak şekilde tasarladığı dairesel bir hapishane sistemi olan Panaptikon'la son derece uyumludur.

Orta sınıf, ekonomik-üretici özerklikten, değerlenme süreçlerine ve zenginlik üretimine komuta eden *sermayenin özerkliğine* geçişle birlikte doğdu. Büyük bir hınçla ve geleneksel bir nostalji eşliğinde, ekonomik-kurumsal devrimden önce elde ettiği ama artık kaybetmiş olduğu hakların ısrarla telafi edilmesini isteyen karmaşık bir toplumsal kategori olarak ortaya çıktı. Orta sınıfa içkin bu karmaşıklık, onun tek yönlü biçimde tanımlanmasını da imkânsızlaştırır. Sonuç olarak, Philip N. Furbank'ın da dediği gibi "'sınıfların' ekonomik ya da maddi kriterlerle, hatta aslında herhangi bir kriterle tanımlanabileceği düşüncesi yanlış bir düşüncedir."[7]

Nitekim Marx da, sınıflardan onları tanımlamak için değil, *yaratmak* için bahseder. Marx'ın meselesi, toplumsal imkânlardan yoksun olanların kendilerini bir sınıf olarak düşünebilmesini sağlamaktır: Bunu yapmak için *düşman bir sınıf*, yani başka bir sınıf –burjuvaziyi- icat etmek gerekir. Bunlar, gerçek

7 Philip N. Furbank, *Unholy Pelasure, Or the Idea of Social Class*, Oxford University Press, 1985, s. 13.

kılmamız gereken ve ancak *politik olarak eyleme geçtiklerinde* gerçek olan "zorunlu kurgular"dır. Bu dil oyununda, bu retorik sınıf tanımında (burada "retorik", "temelsiz" değil daha ziyade *politik temelli* anlamına gelir), aslında *kendine dair oluşturduğu imgenin yansımasında nasıl görünüyorsa kendini öyle gören* orta sınıfın kökenini de bulabiliriz. Proust'un yazarın çalışması üzerine düşüncelerini kendi dilimize tercüme edersek, aslında politikacının görevinin, bir programın yardımı olmadan kendi kendine asla tanıyamayacağı şeyleri görebilsin diye seçmenlere bir tür görme aracı sunmaktan ibaret olduğunu söyleyebiliriz. Politikanın da aslında nasıl bir sanat olduğunu, kendi gücünü tam da orta sınıf retoriği üzerine kuranlara bakıp rahatça görebiliriz.

1980'lerde bir gelir grubu olarak tanımlanan orta sınıfın, beyaz yakalı işçilerin daha aşağı bir tabaka olma yönünde ilerlemesinin bir sonucu olarak, nasıl da çökmeye başladığını ve bu orta sınıfın krizinin aynı zamanda onun niteliksel başkalaşımının da bir semptomu olduğunu gördük. *Dumpies* (*Business Week*'in tanımına göre, kariyer şansı kalmamış profesyoneller), gelip daha çok bilinen *yuppilerin* (şehirli genç profesyoneller) yerini aldı. ABD'de 1980'lerin başında işten atılan beyaz yakalı işçilerin yüzde 90'ı yeni bir iş bulurken, 80'lerin sonunda bu oran yüzde 50'ye indi. 1990'ların başında ise yüzde 25'e kadar düştü. Clinton yönetiminin Ekonomi Danışma Kurulu'nun hazırladığı 1993 yılı Başkanlık Ekonomi Raporu'nda da açıkça görüldüğü gibi, 1989'da başlayan ekonomik durgunluk aslında beyaz yakalı işçilerin durgunluğuydu. Beyaz ve mavi yakalı işçilerin göreli işsizlik oranı, 1980'lerin başından itibaren sürekli arttı, öyle ki daha 1992'de işten çıkarılanlar içinde beyaz yakalı işçilerin oranı yüzde 80'e ulaşmıştı.[8]

Post-Fordist yeniden yapılanmadan geçen bütün ülkelerde benzer olan bu eğilimler, bir yandan şirket örgütlenmesinde

8 Bkz. "Downward Mobility: Corporate Castoffs are struggling just to stay in the Middle-Class," *Business Week*, 11 Mart 1992.

dikey modelin ortadan kalkması ve işlevlerin yatay düzeyde yeniden bütünleştirilmesi sonucunda, şirket yapıları içinde orta kademe yöneticiliğin önemini kaybetmesiyle, diğer yandan da sadece nitelikli profesyonellerin çoğununu işten atılmasına değil, aynı zamanda şirket ve bağımsız danışmanlar arasındaki ilişkinin de yeniden tanımlanmasına neden olan, üretim bölümlerinin taşeronlara devredilmesi süreciyle açıklanabilir.

Gelir dağılımı açısından bakıldığında, geliri ortanın yüzde 70'i ile yüzde 190'ı arasına oturan hane halkı sayısındaki net düşüşü her yerde görebiliriz.[9] Fordist dönemin orta sınıfına özgü bu sayısal ölçü kriterinin, kendindeki daralmanın aslında nasıl da yaşanmakta olan aşağı yönlü hareketlilikten kaynaklandığını göstermek gibi bir yararı vardır.

Bu dinamik, Fordist orta sınıfın ekonomik krizini yansıtabilmekle birlikte, bu sınıfın "konumunda" meydana gelen dönüşümü de üretim döngüsü içindeki dağılımını da açıklamaya yetmez. Amerika'nın ekonomik döngüsünün toparlanma aşamasında, 1990'ların başında, istihdam edilen nüfusun tüketimindeki artışı karşılayabilmek için en çok yeni istihdam alanı yaratabilen sektörler sırasıyla şöyledir: tatil ve eğlence,[10] sağlık hizmetleri, enformasyon ve teknoloji, kablolu TV, araştırma ve danışmanlık, kâr amacı gütmeyen kurumlar ve müzeler, eğitim. Pek çok durumda bu işler, işgününün uzunluğu, güvencesizlik ve sosyal hakların olmayışı gibi olumsuz özellikleriyle öne çıkan, kendi kendini istihdam etme, küçük girişimcilik ve geçici işin değişik biçimleridir. Kendini gelir ve mesleğiyle ye-

9 Bkz. Michael W. Horrigan ve Steven E. Haugen, "The Declining Middle-Class Thesis: A Sensitivity Analysis," *Monthly Labor Review*, Mayıs 1998.

10 Sadece istihdam yaratımı değil, aynı zamanda yeni multimedya teknolojilerinin denendiği bir laboratuar olması bakımından da, eğlence ekonomisinin rolünün giderek önemli hale gelmesi üzerinde durmamız gerek. 14 Mart 1994 tarihli *Business Week*'te yayımlanan bir analize göre, dinlence sektörü, teknolojik yeniliğin temel itici gücü olarak ordunun yerini almış durumdadır.

niden tanımlayan, bilgi ve yaratıcılığını sermayeleştirmeye çalışan post-Fordist orta sınıf, böyle bir mesleki öbek oluşturur. Bu yüzden de tamamen piyasadaki talebin insafına bırakılmış haldedir.

Klasik gelir dağılımı kriteriyle ölçüldüğünde ortalama ya da orta düzeylere yakın bir seviyede yer alan Fordist orta sınıfın ortadan kalkışının "orta gelir grubunun proleterleşmesiyle" çakıştığını düşünmek yanlış olur. Ayrıca orta sınıfın homojen tarzda davrandığını ve ekonomik üretim döngüsü içindeki istikrarlı konumuna bağlı olarak aynı amaçları paylaştığını varsaymak da bir hatadır. Yakın zamanda yapılan seçimlerin sonuçları analiz edildiğinde, her yerde yaşanan sağa kaymaların, aşırı karmaşık bir seçmen tabanına sahip olduğunu görüyoruz. Bu seçmen tabanında vergi oranlarına itiraz eden küçük girişimcilerin yanı sıra geçici işçiler, işsizler ve belki de en şaşırtıcısı, sayıları giderek artan işverenler bile yer alıyor. Politik ittifakların bu değişken doğası, Fordist dönemde gördüğümüz bir partiye bağlılık eğilimiyle tam bir karşıtlık içindedir. Bu durum, sadece istikrarsızlığın yarattığı perişanlığı değil aynı zamanda sosyal kurumlar tarafından sunulan korumaların erozyona uğraması yüzünden güvencelerin nasıl yitirilmiş olduğunu da açığa çıkarır.

"Orta" veya "işçi" sınıfı gibi ifadelerin genelde ima ettiği gibi, meslek, eğitim ve ahlaki değerler bakımından bir benzerlik temelinde dışsal olarak *anlamlandırılmış* bazı derin ortaklıkları olan bir grup insandan bahsetmenin doğru olduğunu kabul edersek eğer, o halde *basit bir retorik* olarak "sınıf" terimi, yeni doğan orta sınıfı tanımlamak için son derece uygundur. Bu sınıf, kendisi için yaratılan imgeler ve klişelerle özdeşleşen "*retorik bir sınıf*"tır; bütün içsel farklılıkların ötesinde bir aidiyet duygusunu mümkün kılan bir projeksiyonun ürünüdür.

"Orta sınıf" terimini kullanmak, toplumsal bir edimdir ve "başkalarıyla ilişkiye girmek", yani kendini bir "toplumsal iş-

leme" dahil etmek demektir. Bu, tıpkı post-Fordist ekonomik sürecin bütününü kat eden diğer işlemler gibi, retorik-dilsel bir işlemdir. Orta sınıfın imgeleri, sembolleri ve işaretleri yoluyla ortaya çıkan dil ve iletişimsel eylem, aslında bu "heterojen kümelenme"nin ortak yanını, yani istikrar, güvence, gelenek ve kimlik ihtiyacını dışsallaştırarak bu sınıfı bizzat üretir.

Bu durumda, yoktan -yani hiçbir şeye dayanmayarak- var edilen bir değerin *göstergesi*, gücü ve konsensüsü üretmede hiç olmadığı kadar başarılı olur ve kendini somut bir formda gerçekleştirir. Ancak iletişim, ekonomi-üretim sürecinin temelinde yer almasaydı ve onun doğası ve işleyişiyle bütünleşmiş olmasaydı, bu mümkün olamazdı. İletişimin böyle bir yeri olmasaydı eğer, orta sınıfa ait olma, kendimizi daha alt sosyal tabakadan "üstün" hissetme ve politik düzeyde layığınca temsil edilmeyi hak eden "çalışan, yararlı ve üretken sınıfın" ayrılmaz bir parçası olma ihtiyacını da hissetmezdik.

Bireyciliği, birey-üstü bir aidiyet duygusu üreten kolektif bir değer haline getiren neoliberal ideolojiye bu kitlesel geri dönüşün gizemli olan hiçbir yanı yoktur. Ama bunu sadece kınamakla da yetinemeyiz. Mesele, dizginlenemez bireycilik ve onun *sana ölüm bana yaşam* (*mors tua vita mea*) şeklindeki ahlak anlayışının, toplumsal bir sınıfa ait olma arzusuyla hiç uyuşmaması değildir. Önemli olan, bu aidiyet arzusunun var olması ve gerçekten yaşanmakta olan kolektif çözülmenin kendisi kadar da güçlü olmasıdır.

Elbette orta sınıf retoriği, günümüzde bu aidiyet duygusunu ancak kamusallık yoluyla üretir: Kamusal alan, gerçekte var olmayan politik bir topluluğun terse çevrilmiş imgesidir. Politik "topluluk" dilinin ticarileşmiş retoriğini terse çevirme ihtiyacı, yine de topluluğa duyulan ihtiyaçtan kaynaklanır. Orta sınıfla ilgili sorun, onun kendine dair imgesini alaşağı etmek ya da ihlal etmek değil, onunla birlikte durmak, onda ısrarcı olmak [*in-sist*] ve onun içinde direnmek [*re-sist*], o "kendi aslını

gösterene" kadar ve onun ihtiyaçlarına ellerimizle dokunana kadar bu deneyimi derinleştirmektir.[11] Orta sınıfın beklenti ve arzularının, kendi amaçları için orta sınıfı manipüle edenlerin ellerine düşüp ihanet etmelerinin politik eleştirisi, dilin, değerleri ve arzuları tanımlayan retoriğin gücünü bize unutturmamalı. Mücadele, doğrudan dilin içinde, bir topluluğa ait olma şeklindeki temel arzunun başka biçimlerini üretebilme becerisi içinde verilmektedir. Asıl problem, topluluğa duyulan arzu ile bu arzunun içsel, *politik* tutarsızlıkları arasındaki boşluğu doldurabilecek başka *ortak alanların*[12] nasıl yaratılacağıdır.

3. Devlet ve Piyasa

Post-Fordist paradigmanın giderek küreselleşen bir ekonomik bağlam içinde yayılması, bizi devlet ve piyasa arasındaki ilişkiyi yeniden düşünmeye zorluyor.

Öncelikle yeni ekonomide üretim ve tüketim arasındaki ilişkinin terse dönmesi, Say Yasası'nın yeniden tanımlanmasını gerekli kılar: Artık arz kendi talebini yaratmaz, arzı yaratan şimdi taleptir. Üretim zamanının ve tarzının belirlenmesinde talebin merkezi hale gelişi, bizi geleneksel teorilerin bildik bütün neden sonuç ilişkilerini terse çevirerek düşünmek zorunda bırakır.

Stokun işlevinden zaten bahsettik: Stokun varlığı, gerçek talebe göre üretim kapasitesindeki bir fazlanın işaretidir ve bu yüzden hem bu artıyı yaratan emek gücüne hem de üretim araçlarına yönelik çeşitli müdahaleleri beraberinde getirir. Amaç, arz ve talep arasında gerçek zamanlı bir denge kurmaktır. Bu

11 Bu fikri Massimo Cacciari'den aldım, bkz. *DRÂN, Méridiens de la decision dans la pensée contemporaine*, Paris: L'Eclat, 1992, s.13. Bu çalışmanın başında Cacciari Platon'dan alıntı yapar: "Kendin koymadığın şeyi yerinden sakın kıpırdatma." Bugünlerde çok yararlı olabilecek bir öneridir bu. Yine de bu politik-analitik hattın eleştirisi için bkz. Giuseppe Russo, "Idea della politica", *Politica*, Napoli, Cronopio, 1993.

12 Basmakalıp söz anlamına da gelen *commonplace*'in Yunancadaki karşılığı *koinos topos*, aynı zamanda retoriğin bir kavramıdır. Marazzi sözcüğün hem birebir hem de retorikteki anlamını hatırlatmak istiyor (ç.n.)

denge, ekonominin ürettiği mal ve hizmetler bütününün piyasa tarafından massedilemediği her seferde tehdit altındadır.

Say Yasası, ihtiyaç duyulan belli bir mal miktarına karşılık aynı miktarda malın üretildiği denge durumunda arz ve talep arasındaki niceliksel ilişkiyi tanımlar. Ancak bu ilişki, piyasa ekonomisinde sadece *parasal* olarak ifade edilebildiği için, her zaman gerçek bir sorun yaratır. Yani Say Yasası'nın ilk versiyonuna göre, sırf *parasal gelirler* üretilen ürünlerin bütününü satın almaya izin verdiği için, arz aynı miktarda talep yaratabilmektedir.

Bunu söylemek kolay ama gerçeklikte doğrulamak son derece zordur. Bütün kapitalistlerin takıntısı, her zaman ürünlerini *satmak*tır, çünkü satış olmazsa stok fazlası oluşur. Sadece satış *parasal* kârı gerçekleştirebilir. En iyi durumda, kapitalistlerin muhasebe defterlerinde satış sütununda değil, maliyet sütununda yer alan stok fazlası, sonunda çok daha düşük bir fiyata satılacaktır. Ne olursa olsun bu daima gerçek bir problemdir ve iktisatçılar bu problemi Say'in denkleminin aslında doğru olduğunu, yani arz ve talebin parasal değerinin gerçekte özdeş olduğunu *varsayarak* çözdüler.

Say yasasının geçerliliği konusundaki tartışmalara, yani paranın mevcudiyeti mübadele zincirini parçalama riskini ortaya çıkardığı için (aslında satışı yapanlar tekrar satın almayabilir ve böylece mübadele eylemlerinin ardışıklığını kesintiye uğratabilir) bu yasanın sadece kısmen mi doğru olduğu, yoksa doğrudan ekonomik sistemden kaynaklanan parasal gelirler, arz edilen mal hacmini massetmekte yapısal olarak yetersiz kaldığı için, tamamen yanlış mı olduğu meselelerine yeniden girmemize gerek yok.

Buradaki tartışmamız açısından, gelir dağılımını yüksek tüketim eğilimine sahip daha az varlıklı sınıflar lehine düzenleme ve özel sektörden mal ve hizmet satın alma yoluyla bile olsa, refah devletinin kapitalist gelişmeye fazlasıyla katkıda

bulunduğunu söylememiz yeterlidir. 1929 krizinden beri refah devleti, aslında kitle tüketimi için bir "araç"tı. Refah devleti olmasaydı, kitlesel üretimle kitlesel tüketim arasında uyum sağlamayı başaran Fordist paradigmayı genelleştirmek tamamen imkânsız olmasa bile hayli zor olurdu. Kendi arabalarını satmak için Ford'un nominal geliri artırması yeterli olmazdı; nitekim devletin, özel alanda üretilen talebin üzerine kendi *ek* talebini koyarak müdahale etmesi gerekti. Aslına bakılırsa Fordist ekonomide ücret, her zaman hem bir maliyet hem de üretimin sürekliliğinin sağlanmasında belirleyici olan temel bir gelir olarak düşünülmüştür.

Öyle görünüyor ki, tam-zamanlı üretim ve örgütlenme teknikleri, arz ve talep arasındaki denge problemini, en azından kısmen ortadan kaldırma olanağı sağlamaktır. Tam da bu yeni üretim sisteminde aşırı stok, arz ve talep arasındaki dengesizliklerin bir *göstergesi* haline geldiği için, üretim sürecinin sıfır stok ilkesi temelinde yapılandırılması, klasik aşırı üretim krizinden kaçmaya olanak tanır.

O halde mal ve hizmetlerin üreticisi-satıcısı açısından, ücret günümüzde artık bir harcamayı değil daha ziyade bir maliyeti temsil etmektedir. Üretici-satıcı için asıl önemli olan, talepteki değişimlere kısa vadeli yanıtlar vermektir, çünkü onun için talep, arzı uyarlamak gereken veridir. Bu talebin aynı zamanda kendi işçilerine ödediği ücretin bir sonucu olması o kadar da önemli değildir, önemli olan daha ziyade kendi mallarının fiyatının, gerçek zamanda ürettiği her şeyin satışını sağlayacak düzeyde olmasıdır. Post-Fordist üretici, gelecekteki talep *için* değil, zaten mevcut talepten *yola çıkarak* üretim yapar. Üretim eylemiyle tüketim eylemi arasındaki zaman farkını sıfırlama (tahmin edilenle gerçekleşenin birbirine yaklaşması) eğilimiyle birlikte zaman değişkeni, gelir olarak ücret algısını bulanıklaştırırken, ücretin rekabeti sürdürebilmek için minimuma indirilmesi gereken bir maliyet olarak algılanışını ise daha da güçlendirir.

Dolayısıyla hem geliri bölüştüren mali mekanizma hem de ücret gelirinin üreticisi olan refah devletinin elinden, post-Fordist kapitalistlerin önünde bir engel olmaktan başka bir şey gelmez. Devlet bir yandan vergiler ve sosyal yardımlar bakımından aşırı emek maliyetinin nedeni olarak görülürken, bir yandan da tasarrufları kamu borçlarına yönlendirmek için faiz oranlarını artırdığında da yüksek borçlanma maliyetlerinin kaynağını oluşturur. *Parasal gelirler* açısından bakıldığında arz ve talep arasındaki gerçek zamanlı denge, ücretli çalışanların şirket kârlarına dahil olmasıyla ve bu yüzden ancak şirket ürünlerinin gerçekten satışından *sonra* sağlanabilir.

Bu bakış açısı yüzünden post-Fordist rejimde krediler, üretime değil giderek tüketime yönelik hale gelmektedir: Farklı biçimleriyle tüketici kredileri (finansal kiralama, taksitlendirme, düşük krediler ve her türlü kredi kartı), şirketin, ücretin artık gelecekteki talebi hesaba katarak önden ödeyemeyeceği kısmını tahmin edebilmeyi sağlar. Tüketici kredisinin, üretilen ürünlerin tamamını alabilecek gerçek ve *parasal* bir talebi mümkün kılması bakımından, Fordist rejimde refah devletine ait olan rolü üstlenmiş olduğunu söyleyebiliriz. Refah devletinin efektif talebin nihai garantörü olarak üstlendiği geleneksel rol artık özelleştirilmektedir: Banka sistemi, istedikleri şeyleri satın alabilecek gelire henüz sahip olmasalar da, bu farkı doğrudan ya da dolaylı olarak bankadan kapatabilecek gerçek tüketicilere odaklı bir talebi güvence altına konusunda daha kabiliyetlidir.

Tam-zamanlı üretim sistemi, tüketici beğenilerinin ve satın alma isteklerinin belirleyici olduğu, bu beğeni ve isteklerin ortaya çıktığı anda bilinmesini, keşfedilmesini ve hemen karşılanmasını gerektiren bir piyasanın atomlaştırılmasından beslenir. Satış noktaları ve banka sistemi arasındaki ilişki son derece sıkıdır: Banka sisteminin, arz ve talep arasındaki dengeyi pürüzsüzleştirmeyi ve kolaylaştırmayı amaçlayan çok

çeşitli ödeme sistemleri geliştirmesinin nedeni budur. Bunun sonucunda, hem refah devleti giderek meşruluğunu yitirmekte hem de ücretli işçiler, onları üretkenlikteki herhangi bir artışı derhal parasal gelire çevirmeye zorlayan bir kredi sistemine giderek daha da bağımlı hale gelmektedir. Bu ise bir tüketimcilik tuzağın da ötesinde, bir emek tuzağı yaratmaktadır. İşsizlikle mücadele için iş pozisyonlarının üretkenlik kazançlarına göre dağıtılması fikri, post-Fordist "tüketimcilik" insanları sırf "borçlarını geri ödeyebilmek" için *çalışmaya zorlasa* bile, "tüketici humması"yla çatışma halindedir.

Ekonominin küreselleşmesi, devletin ekonomik rolünün meşruluğunu yitirmesine başka bir boyut daha ekler. Küreselleşmiş bir sistemde devlet yatırımları, Fordist ekonomi teorilerinin pek sevdiği "katlamalı etkileri" garanti altına almaz. Yol, okul veya başka herhangi bir şey inşa etmek, artık kendi toprağında (bir ülke, bölge ya da başka bir yönetimsel birim olsun) ille de istihdam yaratmak anlamına gelmez. Bu süreçte yaratılan gelir, tam da küresel ekonomilerin serbestleştirilmesi zımnen bütün sınırları açmış olduğu için, pekâlâ başka bir yere akabilir. "Bugün küresel ekonomide tüketicinin cebine para koymak, bu paranın ülke ekonomisine hiçbir yarar sağlamadan yurt dışına yollanması anlamına gelebilir."[13] Bir İsviçre vatandaşı, yeni bir televizyon ya da kompakt disk aldığında, İsviçre franklarını aslında Japonya'ya, Kore'ye ya da başka bir ülkeye gönderir. Ekonomi küreselleştikçe ulus devletin rolü azalır ve işsizlikle geleneksel döngü-karşıtı tedbirlerle mücadele etme çabaları boşa çıkar. İşsizlikle mücadelenin alanı, kamu yatırımları yoluyla gerçek bir gelir üretme alanı olmaktan çıkar.

İşsizlikle mücadelede daha etkili olabilmek için devletin stratejileri, gerçek zenginliğin bölüştürülmesine daha az, bilginin bölüşümüne ve ulaşılabilir kaynakları sömürme becerisine daha fazla bağımlı hale gelir. Post-Fordist rejimde devletin

13 Alvin Toffler, *Powershift*, s. 94.

rolü, başat gelir bölüştürücü olmaktan çıkmakla birlikte, devlet küresel piyasa içinde bilgiye ve bireyin (ya da belli bir coğrafi bölgenin) değer kazanmasına dayalı gayrimaddi becerilerin tedarikçisi olarak stratejik bir önem kazanır.

Bugün nitelikli eğitim programları somut olarak yeniden tanımlanmadan işsizlikle mücadele edilemeyeceğini ve yoksulluğun da iyi planlanmış yeniden bölüşüm tedbirleri ile aşılabileceğini çok iyi biliyoruz. O zaman şu soruyu sorabiliriz: Bu türden makul bir öneri, neoliberal mali kısıtlama programlarıyla henüz karşılaşmış olmadığında bile, devletin bütçe kısıtlamalarıyla neden düzenli olarak çatışır?

Yatırım harcamaları, saçma bir şekilde, cari bütçenin idaresinden hâlâ daha büyük bir rol oynadığı ölçüde, kamu maliyesinin de hâlâ Fordist türden bir muhasebe aracıyla çalıştığı bir gerçektir. Tam da bu efektif dağıtım, çok önemli bir politik-ekonomik engel oluşturur. Bu temelde yatırım harcamaları, cari bütçe harcamalarından gelen kaynakları tüketir ya da en azından onların artışını büyük oranda engeller. Bunun nedeni, yatırım harcamalarını (donanım, makine, bina, inşaat projeleri vb.) finanse etmeye gösterilen aşırı hevestir.

Maddi ürünler çok daha çabuk aşınır. Bu yüzden gelecek kuşaklara aşırı borç bırakmamaya yönelik bir mali politikanın izlenmesi anlaşılabilir. Ama buna dayanarak, işsizlik veya yoksulluğa karşı her türlü mücadelenin daha başlangıçta engellenmesinin gerekmesi kesinlikle anlaşılır bir durum değildir.

Günümüzde pek çok harcama kalemi, cari harcama gibi hesaplanıyor (eğitim harcamalarını düşünün), oysa bunlar aslında gelecek kuşakların ihtiyacı olan yatırımlardır. Buna rağmen, mevcut muhasebe yöntemlerinde bu kalemler hâlâ harcama olarak, daha da önemlisi, eğer politik otoriteler maddi ürünlere ve onların finansmanına yatırım yapma karar verirlerse, azaltılması gereken harcamalar olarak sıralanıyor. Yazılım karşısında donanımın giderek önemini yitirdiği bir ekono-

mide, gelecek kuşaklara yeni ekonomiye uygun bilgi, kültürel ortam ve toplumsal uyum değil de modası hemen geçen yapılar miras bırakmak gerekirmiş gibi bir akıl yürütmede ısrar etmek tamamen mantıksızdır.

Artık finansmanı, gayrimenkul yapıların aşınma süresi üzerinden hesaplayamayız. Benzer şekilde, yıllık bakım harcamalarını ya da ücret mükellefiyetlerini, gayrimaddi ürünlere, mali gelirler, yatırımlar ve finansmandan arta kalandan daha fazla yatırım yapmamanın bir bahanesi olarak kullanamayız. Eğer bir bireyin kendi eğitimi için, iş hayatına atıldıktan sonra kademeli olarak ödeyeceği bir borca girmesi mümkünse, o zaman bu aynı akıl yürütmenin kolektif yarar sağlayabilecek eğitim veya yeniden bölüşüm planlarına neden uygulanamayacağı açık değildir.

Devletin inisiyatifsizliğinin yarattığı boşluğun, eğitim gibi, daha önce kamusal olduğu düşünülen çeşitli sektörlerdeki özel projelerle doldurulması şaşırtıcı değil. Aslında çeşitli nedenlerden kaynaklı bir sermaye bolluğundan söz edilebilir: Kurumsal yatırımcıların dayattığı ve yönettiği tasarruflar (emeklilik fonları gibi) orantısız biçimde artmıştır; eski sosyalist ekonomilere yapılan yatırımlar ortalama düzeyde kalmıştır; son olarak da sabit sermaye yatırımları giderek değişken hale gelirken, gayrimaddi etkinliklere yapılan para ve sermaye yatırımları gittikçe daha önemli hale gelmektedir.

Sermaye bolluğu, kamu borçlarının belirlenmesinde devletin faiz oranlarına yüklediği rolün daha az vurgulanmasına yol açar. Geleneksel teorilere göre, borç ve negatif faiz arttıkça, ulaşılabilir finansal kaynaklarda bir azalma olması gerekir. Oysa küreselleşme olgusu ve ücret oranlarının sabit kalması nedeniyle, ekonomik iyileşmelerin enflasyonist olmadığı bir dönemde, bu artık doğru değildir.

Altyapı, sabit sermaye ve finansman yatırımlarının devletin bütçe kararlarında oynadığı rol, elbette yolsuzluk kal-

kanı altında gizlenmediği sürece, analitik bir bakış açısından kolayca anlaşılamaz. Normalde bu yatırımların büyük kısmı, *ülke toprağını* bir bütün olarak dikkate alır, dolayısıyla yüksek finansman oranlarının devlet borçlarını (örneğin yol veya demiryolu inşaatından kaynaklı) hızla ortadan kaldırdığı ne kadar doğruysa, bitmiş işlerin normalde finansman planından daha uzun olan amortisman sürelerinin dikkate alınmadığı da o kadar doğrudur. Bu şekilde kamu borcunun hızla azaldığı bir gerçektir, ama hiç kimse borç ortadan kalktıktan *sonra*, geride gözlerden saklı kalan sermayeden söz etmez: Örneğin, bir demiryolu hattı, bütünüyle finanse edildikten çok sonra bile işlemeye devam eder ve böylece kamu malı haline gelir.

Finansman oranı ve maddi ürünlerin yıpranma oranı arasındaki uçurumun sonucu olarak devlet –yani kolektif- mülkiyetin gözlerden saklı kalması, devletin bir yandan cari harcamalardan (normalde bölüştürülen gelirlerden) kaynak çekme politikalarını sürdürürken bir yandan da mali kısıtlar için gerekli koşulları yaratmasına izin verir. Neoliberal sağ, kamu borcunda bir azalma gördükleri anda mali baskılara karşı mücadeleye girişir. Neoliberal baskılar, mali gelirler yükseldiğinde, hatta bu gelirler vergi oranlarındaki değil, *gelirlerdeki* bir artışın sonucu olarak artsa bile şiddetlenir. Böylece gelir bölüşümüne müdahale etme olanağı iki kat daha azalmış olur: Yüksek finansman oranları (kâr marjları açısından mutlak *ve* göreli olarak tanımlanan) daha az mali baskı el ele gider.

Bu "eski-kapitalist" muhasebe yaklaşımı, "daha az ya da daha çok devlet" tartışmasını, hükümeti özel bir şirket gibi davranmaya zorlayan bütünüyle verimsiz bir alana taşır. En gelişmiş girişim sektörleri entelektüel sermayenin stratejik önemini fark etmişken ve uygun şirket muhasebesi tekniklerini geliştirmek için ellerinden geleni yaparken, devletin orta ve küçük ölçekli girişimlerin mantığına saplanıp kalmış olması tam bir paradokstur. Bunlar, kendi yatırımlarını finanse

etmek için, en çok da kendilerine bağımlı olan emek üzerinde spekülasyon yapma ihtiyacı duyan, dışarıya giderek daha çok iş veren, bakım masraflarını en aza indiren, sadece paradan tasarruf etmek için çevreyi kirleten ve tüm toplumun sorumluluğu haline gelen *negatif dışsallıklar* yaratan şirketlerdir.

ABD'de Reagan döneminde toprağın, arazinin de önemli bir rol oynadığını belirtmek gerek. 1980'lerde neoliberal politikalar, en vahşi emlak spekülasyonlarını meşrulaştırdı ve artık tamamen serbestleştirilmiş olan, alt ve orta sınıflara yönelik tasarruf kurumlarının, hem Cumhuriyetçi hem de Demokrat politikacılara yarar sağlayan yozlaşmış bir mantığı takip ederek, emlak piyasasına yatırım yapmasına yol açtı. Amerikalı iktisatçı James O'Connor'a göre:

> 1980'lerdeki ekonomik patlamanın sırlarından biri, uzun vadeli konut kredilerinin ve tüketici geliriyle ilişkili tüketici finansmanının genişlemesiyle birlikte tüketici talebinde görülen artıştı. Bunun nedeni ise, fabrika üretiminden doğal kaynakların ve finansın sömürüsüne doğru yapısal bir kaymanın sonucuydu.[14]

Aslında emlak, inşaat ve finans sektörleri, kendi taleplerini kendileri yaratmışlardır. Ama bu talebi sırf ucuz para arzıyla cevap verebilmek için yarattıklarından, bu durum orta ve alt sınıfların tasarruflarının da yağmalanmasına yol açmıştır. Tüm bu operasyonların nihai sonucu ise, banka borçlarının çok kere ödenememesi oldu. Bu yüzden devlet, tasarruf kurumlarının borçlarını kapatmak zorunda kaldı; bu aslında yeniden bölüştürülebilir geliri en yoksul toplumsal kesimlerden çekebilmeyi sağlayan (ve çekmeye de devam edecek olan) bir işlemdi. Bugün Avrupa'da refah harcamalarını azaltmayı amaçlayan politikalar, üzerinden tam on yıl geçtikten sonra aynı Reagan esinli mantığı benimseyen politikalardır. Bununla birlikte bu

14 *il manifesto*, 9 Temmuz 1992.

argümanın özüne baktığımızda, yine aynı şeyi görüyoruz: yani ülkenin kolektif varlıklarını özel sektöre devretme olanağının yeni politik ittifaklar doğurduğu bir alanı, mekânı.

Gerçek şu ki devlet stratejilerini yeni post-Fordist ekonominin yarattığı gerçek meselelere odaklamaktan geri durulması, neoliberal politikaları destekleyen bir politik blok yaratmıştır. Girişimciler, özel danışmanlar, geçici işçiler ve sürekli işten çıkarılma tehdidi altında olan bağımlı çalışanlar, sağladığı ayrıcalıklar (iş güvencesi ve emeklilik garantileri) toplumu destekleme rolünden çok daha görünür olan bir refah devletini desteklemek için hiçbir neden göremezler. Devletin niyetleri çok az sonuç verir: Önemli olan tek şey, bu korporatist bakış açısının, sağcı argümanlarla kolayca manipüle edilen, devletçi olmayan bir orta sınıf oluşturabilmesidir.

İletişimsel-ilişkisel etkinliklerin, gayrimaddi emeğin ve entelektüel sermayenin politik seferberliği olmadan bu açmazdan çıkmanın bir yolunu bulmak imkânsız değilse de zordur. "Bilişsel proletarya"nın politik stratejilerini geliştirmeden, neoliberal eğilimlere karşı çıkmak kolay olmayacaktır. Mesele, "merkezi ele geçirmek", retorik orta sınıf mitinin peşinden koşturup dilini ve politik programını neoliberal "basmakalıp sözlere" [*common-places*] göre uyarlamak değildir. Bu sözlerin maddi bir temeli vardır, gerçek bir toplumsal ve politik bileşimi yansıtırlar ve politik güçlerini, devlet ve piyasa arasındaki ilişkiyi çok farklı anlamlarda düşünebilme becerimizden alırlar.

Günümüzde devlete duyulan hınç, yeni üretken sınıfların politik olarak tanınmamasından ve özel sermayenin *karşılığını ödemeden* sömürmeye devam ettiği ilişkisel-iletişimsel becerilerin kamusal olarak desteklenmemesinden kaynaklanır.[15]

15 Romalı kolektif "Luogo comune"un Mart 1994'te yayımladığı bildirisinde şöyle yazar: "Abbé Sieyès'in ünlü broşüründe ortaya attığı şu üç soruyu hatırlıyor musunuz? 'Üçüncü Sınıf nedir? Her şey. Politik alanda şimdiye kadar ne yapmıştır? Hiçbir şey. Peki ne olmak istiyor? Bir şey.' Kendisini yanlış anlaşılmış ve mülksüzleştirilmiş bir sivil toplum olarak sunan sağ

Sermaye üretkenliğin karşılığını belirlemek için rekabeti kullanır (ihaleyi almak için birbirinden sürekli fazla fiyat vermeye çalışan küçük şirketleri veya bağımsız üstlenici firmaları düşünebiliriz), ama lojistik destek, bilişsel becerilerin kullanılması, işi yapmak için seferber edilen süre ve tecrübe –mesleki eğitime yapılan yatırımın zaten bahsi bile geçmez- ihaleyi kaybetme korkusu yüzünden ihale teklifine konmaz. Aslında "orta sınıfın" kendi kendini sömürüsü, olması gereken yerde olmadığı halde (mesleki becerilerin geldiği noktada çok önem kazanan eğitimleri parasız sunmadığı ya da post-Fordist üretim tarzının doğurduğu yeni riskleri teminat altına almadığı halde), mali bir teşekkül olarak varlığını inatla devam ettiren bir devlete karşı nefrete pekâlâ dönüşebiliyor. Bununla birlikte vergilendirilebilir gelirin, günümüz emek piyasasında rekabet edebilmek için yapılması gereken harcamaları hesaba katmadığı için giderek soyutlaştığını görüyoruz.

4. Yeryurt-ötesi Bir Devlete Doğru

Bugün devletin içine düşmüş olduğu tarihsel ikilem, yani neoliberal sağ ile Fordist dönemden kalan muhasebe mantığı arasında sıkışmışlığı yine de yeni politik eylem alanları açmaktadır.

Bu yeni alanlar, *politikanın giderek yönetime dönüşmesi* ve post-Fordist toplumlarda yapısal işsizlik, uyuşturucu, AIDS salgını ve göçmenlerle mültecilerin durumu gibi bazı en acil ve simgesel sorunlarla başa çıkmada *sivil toplumun* artan rolünün kesişim noktasında yer alır.

(İkinci Dünya Savaşı sonrası politik düzende her zaman öncü bir rol oynamış olmasına rağmen), giderek burjuva iş ahlakının on sekizinci yüzyıldaki bu savunucusunun retoriğini benimsiyor. Sieyès'in 1789'da yazdığı metni okurken, 'ayrıcalıklılar' ifadesinin yerine 'politik sınıf' ifadesini koyduğumuzda kendimizi 1990'larda bulabilmemiz karşısında şaşıp kalıyoruz: 'Hiç şüphesiz aylaklığı yüzünden, bu sınıf ulusun dışında kalır." O halde Üçüncü Sınıf olarak sivil toplum, aslında ayrıcalıklı politik sınıfı bir ortadan kaldırabilse, 'özgür ve üretken bir Bütün' olabilir demek ki."

Post-Fordist rejim, temsili demokrasinin tipik klasik kurumlarını, en çok da parlamenter sistemi krize sokar. Bu kriz, klasik ekonomik ve politik alan ayrımını parçalamakla birlikte araçsal ve politik-iletişimsel eylemlerin, kelimenin iki anlamıyla da, *karıştırılmasına* yol açacak şekilde, üretken ve iletişimsel eylemin giderek örtüşmesinden kaynaklanır. Bu örtüşme, klasik politik rasyonalite ile anlaşılması mümkün olmayan bir dizi toplumsal ve politik sürecin önünü açar.

Bu krizin ilk sonucu, Yasama ve Yürütme güçlerinin ortak çıkarlar etrafında bir uzlaşı yaratmada giderek zorlanmalarında da görülebileceği üzere, kendilerini *sınırlı* çıkarlar ve "temalar" etrafında birleşmiş bir kolektivitenin temsilcisi olarak sunan partilerin ve hareketlerin çoğalmasıdır. *Berlusconizm* denilen şey, Paul Virilio'nun deyişiyle "gayriresmi bir yıkım"dan kaynaklanan, sadece İtalya'ya özgü bir fenomen değildir. O sadece iletişim sektörü içinde çıkara dayalı politik eylemin en eski ifadesidir. *Berlusconizm*, birtakım anti-tröst yasalarıyla tasfiye edilebilecek bir "televizyon anomali"si değil, post-Fordist bir yönetişim denemesidir. Ona baktığımızda gördüğümüz şey, post-Fordist kaymanın yol açtığı tarihsel eğilime ait bütün özelliklerin tartışmalı bir sentezidir.

Berlusconi'nin zaferinin gösterdiği bir şey varsa o da, ona muhalif olanların mevcut dönüşümleri anlamak ve dolayısıyla mevcut politik eylem paradigmalarını kökten yenileyerek bu dönüşümlere yanıt vermekteki yetersizliğidir. Eğer sol, neoliberalizmin çarpıklıklarına karşı çıkma gayretlerinin yeniden anlamlı bir parçası haline gelmek istiyorsa, *Berlusconizmin* üzerine dayanmakta olduğu, politik-medya sisteminin arkasında *ve* içindeki gerçek toplumsal güçleri tanımlamaya çalışması çok daha yararlı olabilir.

İletişim teknolojileri, dünyadan sürülmüş araçlar olmadıkları gibi gerçekliğin terse çevrilmiş sapmaları da değildir. Bunlar daha ziyade, bir toplum olarak, *birlikte olma* tarzımıza göre dene-

yimlemekte olduğumuz *dünyanın inşasına* katkı sunan mekanizmalardır. Berlusconizmde "birlikte olmak", *kamusal alanda* yaşamak, *reklam* dünyası içerisinde olmak anlamına geliyorsa eğer –ki bu onun en nefret edilen yanıdır- o zaman başka türlü bir birlikte olma tarzına ihtiyacımız var demektir bu. İhtiyacımız olan şey, kamusal alanı *politik topluluk* olarak üretebilecek *başka bir dildir.*

Her halükârda post-Fordist parlamenter demokrasiler, daha en baştan, post-Fordist toplumların yüz yüze geldiği problemleri anti-sosyal tedbirler almak dışında bir yoldan çözmekten tamamen acizdir. İtalya'da Berlusconi şahsında, hem iletişim hem de finansal-emlak sektörlerinin çıkarlarını temsil eden girişimci sınıf, iktidarı ele geçirir geçirmez, karmaşık problemleri çözmedeki yeteneksizliğini her yerde belli eder. Demokratik kurumları "rasyonelleştirmek" için kamusal yönetime dahil etmek istedikleri tam-zamanlı üretim teknolojileri, yurttaşların kamuoyu yoklamalarıyla belirledikleri taleplerini, tek bir halktan ve tek bir evrenden gelen efektif bir talep olarak görür, oysa tam da "politik piyasa" mantığının kendisinin, bir özneler çokluğunun ve çoklu evrenlerin talepleriyle karşı karşıya olduğumuzu anlatması beklenir. Kamuoyu yoklama sistemi, satış anında tüketicilerden bilgi toplayabilmek için tasarlanmış olan mekanizmaların başka bir biçimidir. Bu sistem de sivil toplumun bir kesitini belli bir anda dondurabilmeye ve böylece zaman ve mekândan soyutlanmış bir "kamuoyu" yaratmaya yarar.

Enformasyon teknolojilerinin, mekânı parçalayan ve temeli tarihte ve bireyle topluluk arasındaki etkin bir karşılaşmada bulunan her türlü somut alanı, her türlü gerçekliği dağıtan yoğun hızı, gündelik yaşamlarımızı kuran yavaş, inatçı ve ağır gerçekliği yine de bastıramaz.[16] Post-Fordist toplumlarda zamanın teknik ölümü, somut ve yavaş kalmaya devam eden ve

16 Bkz. Paul Virilio, *The Art of the Motor*, Minneapolis: Minnesota University Press, s. 23 ve devamı. Aşağıdaki tartışma için bkz. Giorgio Boatti, Alberto Abruzzese ve Franco Carlini'nin Virilio üzerine makaleleri, *il manifesto*, 13 Ekim 1994.

gerçek bir toprak üzerinde ikamet eden vatandaşların toplumsal yaşamını ve canlı deneyimlerini hâlâ biçimlendirmekte olan canlı zamanla çelişir. Eski bir atasözünün dediği gibi: "Silahı hafif olan hızlı yol alır." Yavaş zaman, Calvino'nun Amerika'da çabukluk üzerine verdiği derste anlattığı Çin hikâyesindeki o "mükemmel zaman"dır: "Bu on yılın sonunda Chuang-tzu, bir anda fırçasını kaptığı gibi, tek bir hamlede o güne kadar görülmüş en kusursuz yengeci çizdi."

Aslında post-Fordist toplumlarda demokrasi, daima *iletişim zamanı* ile *toplumsal ilişki mekânı* arasında konumlanır. Modernitede Bir ve çok, birey ve kolektivite, genel ve olumsal, tekil ve evrensel, doğrudan demokrasi ve temsili demokrasi, devlet ve sivil toplum arasındaki içkin çatışmanın en farklı biçimleri, bu aradaki mekânda ortaya çıkar.

"Ilımlı", "destekleyici", "teşvik edici" veya "denetleyici" devletten bahsedip duruyorsak eğer, bunun nedeni bu ifadelerin devlet ve sivil toplum arasındaki ilişkilerin yeni, yani çok daha akıcı ve karmaşık bir eklemlenişini vurgulayabilmesidir. Devletin rolündeki dönüşüm, belki de en çok, amaçlarının iletilmesi ve bunların gerçekleşmesi arasındaki ilişkide görünür hale gelir. Bu sessiz başkalaşımlar, örneğin uyuşturucu bağımlılığı sorunu ve kentlerde bu sorunu patlatan toplumsal çatışmalar gibi, en aşırı toplumsal marjinallik biçimlerini hedef alan politik önlemlerde çok açık gözlemlenebilir. Uyuşturucu piyasasının dinamiklerini, mekânsal mantığını ve bu piyasa içindeki marjinal kesimlerin çok çeşitli davranışlarını içerden bilme ihtiyacı duyan devlet, sivil toplumun hem önleyici hem de yeniden içerici tedbirlerin oluşturulması sürecine dahil olmasını talep eder. Çözülmesi en acil sorunlardan biri olduğu için "uyuşturucu sorunu", kamu idarelerinin, parlamenter tartışmaların yarattığı "engellere" hiç takılmadan, doğrudan alanda göğüslemesi gereken "teknik" bir soruna dönüşür. Uyuşturucu bağımlısı, uzlaşmacı ve "söylemsel" demokrasinin

kurallarından ayrıldığı için, onu bir vatandaş olarak düşünmek temsili demokrasi açısından bir çelişki gibi görünür. Uyuşturucu bağımlısı, sivil toplumun bütününü temsil edemez: Aslında o bir marjinaldir, kurallarına uymadığı temsili demokrasinin içinde yer almaz, ortak yaşamın normlarına indirgenemeyen "imkânsız bir özne"dir o. Bu haliyle uyuşturucu bağımlısı, kendi varoluşunun en derin nedenleri üzerine yürütülecek demokratik bir tartışmanın tamamen dışında kalan "idari bir konu" olarak düşünülebilir ancak.[17]

Sivil topluma hitap eden "teşvik edici" devlet ise, her halükarda, çeşitli örgütlenmelerin somut müdahale projeleri hazırlarken ihtiyaç duydukları *başlangıç desteği* ödeneklerini katı koşullara bağlayan "yoksul" bir devlettir.[18] Bu yüzden devletin muhasebe mantığı sivil topluma aktarılır ve kamusal fonlar üzerindeki kısıtlamalar, sivil toplumu devlette çalışan yürütücülerin yaptığı işe yenilikler katmaktan genelde alıkoyar. Hükümet dışı kurumlarda çalışan sosyal hizmet uzmanları, uyuşturucu bağımlıları ile doğrudan çalıştıkları için sahip oldukları bilginin de payı olsa da, aslında daha çok devletin temsilcileri olmadıkları için güvenilir bulunurlar. Ancak *sonradan* ortaya çıkan bu tür ademimerkeziyetçi müdahalelerin doğurduğu riskler, fonların dağıtılmasına ilişkin kurallar yüzünden devletin sivil toplum üzerinde yeniden denetim kurmasının başka bir yolu haline gelebilirler. Dahası bu kurumlar, alanda karşılaştıkları direniş üzerine demokratik bir tartışma alanı açma olanağına sahip olmadıkları için, devletin ayrıcalıklarına da sahip değildirler.

Aslında gerçek sorun, tam da devletin gidemediği yerlerde etkin olmaya davet edilen bu kurumların müdahale alanının nasıl tanımlandığıdır. Bu kurumlar, yerel düzeye yerleştirilirler,

17 Bkz. Daniel Kübler'in önemli çalışması, *L'Etat face à la toxicomanie. Action publique et contrat social*, Lozan: Institut de Sciences Politiques de l'Université de Lausanne, 1993.

18 Bkz. Danielle Bütschi ve Sandro Cattacin, *Le Modéle Suisse du bien-être*, Lozan: Réalités sociales, 1994.

çünkü burası gezegenin en sorunlu öznelerine rastlayabileceğimiz yeridir. Ama burası aynı zamanda, uyuşturucu bağımlılığı meselesinin tamamen teknik bir yaklaşımla ele alınması yüzünden tasfiye edilmiş görünen demokrasi sorununun da karşımıza çıkacağı yerdir. Mahalle veya diğer yerel topluluklar gibi ortak alanlar, sivil toplumun kendi demokratik kriterlerini yeniden tanımlamasına izin verecek ideal bir ortam olmaktan uzaktırlar. Oysa uyuşturucu bağımlılığı sorununa ne kadar "duyarlı" olsalar da, bu sorunla kendi mahallelerinde yüzleşmeyi tercih etmeyen insanların elbirliğini yaratmak istiyorsak, böyle kriterlere ihtiyacımız var. Mahalle sakinleri eroin pazarlanmasını denetleme veya AIDS'i önleme merkezlerinin açılmasına direndiği için, çok acil uygulanması gereken politikaların çoğu zaman yerel düzeyde nasıl tıkanıp kaldığını görebiliyoruz.

Yerel alanda halen, kolayca "bir bölgeyi ele geçirme savaşlarına" dönüşebilen bir kontrol mikro fiziği uyarınca işleyen feodal bir iktidar yapısı hüküm sürmektedir. Yerelde yürütülen hizmetler, daha bu hizmetlerden yararlanan "müşterilere" dönüşmelerinden önce, yerel sakinler tarafından bütün marjinal öznelere atfedilen soyut bir imgelemin (örneğin uyuşturucu bağımlısının "genç, suçlu, HIV virüsü taşıyan biri" olması gibi) duvarlarına çarpar. Yeniden üretimi, hâkim yerel nüfusun savunmacı stratejileri ile çatışan mekânsal pratiklere dayanan (tutulmuş bir sokak başı, işgal edilmiş bir bina veya bar gibi) bütün özneler aynı şeye maruz kalırlar. Bu alan savunması stratejileri aslında sivil toplum içindeki ademimerkeziyetçi kamusal eylemin *etkili* olmasını engeller. Eğer toplumu bir bütün olarak ilgilendiren sorunları çözmek için tasarlanmış olan yerel politikalar uygulamada başarısız olursa, bu bütün toplumsal politikaların da başarısız olması anlamına gelir.

Sivil toplumun katılımı ve yerel alanın savunulması arasındaki bu çatışma bizi politik inisiyatif ve karar alma süreçlerini yeniden tanımlamaya zorlar. Kamusal inisiyatif, meşru-

iyetini yerel temellerden aldığında *güçsüz* kalır, çünkü böyle bir yerelcilik, toplumu *bir bütün olarak* ilgilendiren ciddi sorunları çözmeyi amaçlayan inisiyatiflerin uygulanabilirliğini engelleyen maddi çıkarların bir karışımından ibarettir. Yerelcilik, giderek daha da yersizyurtsuzlaşan süreçlerden kaynaklanan toplumsal meseleleri yerliyurtlulaştırır, tıpkı üretim süreçleri ve ekonomik küreselleşmenin yeniden yapılanmasının/gayrimaddiliğinin yoksul ülkeler açısından yıkıcı sonuçlar doğurmasında ve ulus devletin zayıflaması yüzünden ortaya çıkan kültürel kimlik arayışını yansıtan etnik savaşlarda olduğu gibi.

Uyuşturucu bağımlılığına karşı alınan kamusal tedbirlerden uzun uzadıya bahsetmemizin nedeni (ki bu söylediklerimiz yeni göçmen sorunu için de aynen geçerlidir), temsili demokrasinin sınırlarını ve politikayı basit bir yönetim meselesi haline getirerek bu sınırları aşma çabalarını iyice dramatikleştirmek değildir. Asıl mesele bu sorunların, özellikle de demokrasinin yeniden tanımlanmasında sivil toplumun rolü gibi çok daha büyük sorunların son derece somut yansımaları olmaları nedeniyle, acil çözüm bekleyen gereken sorunlar olmasıdır.

Tarihsel olarak bakıldığında sağ, temsili demokrasinin işleyişine içkin olan bu mantıksal zorluklardan, bu "açmazlar"dan yaralanmasını her zaman bilmiştir. Sağın her türlü marjinal varoluşa duyduğu ırkçı nefret, temsil-sonrası demokrasinin, yani *tam-zamanlı* yönetimin önünde engel olan her türlü direnişi ortadan kaldırarak işleyebilen "hakların olmadığı bir demokrasi"nin otoriter biçiminin sadece başlangıcıdır. Sağ açısından uyuşturucu bağımlısı, mülteci veya işsiz, üzerlerinde yeni toplumsal kontrol teknolojilerinin denenebileceği "insan malzemesi"dir; tıpkı ilk endüstri devrimi sırasında, yeni ortaya çıkan güçlerin ekonomik-üretken gücünün ve politik-disipliner örgütlenmesinin bir sentezini temsil eden yeni endüstri makinelerini test etmek için, imarethanelere ve yoksul evlerine kapatılan kadınların, çocukların ve aylakların kobay olarak kullanılması gibi.

Sağın "totaliter demokrasi"sinin restorasyon programı, giderek verimli hale gelen endüstri sektöründeki istihdam krizinin ve Güney ülkelerindeki nüfus patlamasının yarattığı "aşırı nüfus üzerinde baskı uygulamaktan ibarettir. Belleklerinden ve geleneklerinden yoksun bırakılarak köklerinden koparılan ve yersizyurtsuzlaştırılan bireylerden oluşan marjinaller, üzerlerine yeni Panaptikon'un inşa edileceği insan malzemesidir. Bu yeni Panaptikon, vatandaşların iktidarın denetiminin her gün, moleküler düzeyde ve istikrarlı biçimde uygulanışını içselleştirmesini sağlayacak bir kapatma mekanizması olacaktır. "İnsanlar" ve her türlü "farklı" yaşam tarzından duydukları korku, aslında doğrudan kendi alanlarında, içinde yaşadıkları yerel mekânın kendisinde bizzat iktidar tarafından *eğitilmektedir*.

Yeni "yoksul" kitle, geleceğin totaliter demokrasilerinin altında yatan yeni disiplin ve kontrol teknolojilerinin kobayları olarak daha iyi iş görebilir. Bu insanların, savunabilecekleri bir gelenekleri yoktur; ücret şantajına direnemezler; kent gettolarının hapishanesine, "eroin" sefaletinin içine yeniden düşecekleri, yardım parasıyla yaşamanın onursuzluğuna katlanmak zorunda kalacakları korkusuyla yaşarlar. Yoksullar itiraz etmezler ve toplumun, insanların çektiği eziyetleri baskıcı olmayan yollardan azaltabilme gücünde bir değişim olduğunu en son öğrenenler de genellikle onlardır.

Emeğin gayrimaddiliğindeki artış, faal nüfusu mekânsal olarak normalleştirebilecek disipliner mekanizmalar gerektirdiği için, post-Fordist toplumlarda disiplin ve kontrol teknolojileri daima mekânla ve alanlarla uğraşır. "Yeni fabrika" artık 1800'lerin başlarındaki imarethane veya yoksul evi modeliyle değil, toplumdan dışlanmışların yaşadığı cadde ve mahallelerin modeline göre anlaşılır. Gayrimaddi emek teknolojileri, yoksulların kent mekânında isyanını ve itaatsizliğini engelleyebilme kapasiteleri bakımından sınanmaktadır. Bunlar, en

"tehlikeli bireylerin" hareketlerini gözetlemek için, askeri mıntıka kontrolü mantığına göre yerleştirilmiş medya teknolojileridir. Böylece kent alanı parçalanarak, giderek genişleyen bir mekânsal *apartheid* sürecinden yeni yerleşim alanlarının doğmasının önü açılır.[19]

Marjinal kesimler, iktidarın kent mekânı üzerindeki planlarının kobaylarıdır, ama bugün kendilerini güvende hisseden insanların bilmediği şey, bir gün aynı şeyin kendi başlarına da geleceğidir. Uyuşturucu bağımlılarının maruz kaldığı dışlanma planlıdır, hele de uyuşturucu tüketiminin "normal" topluma, hatta en saygın kesimlere kadar nasıl yayılmakta olduğunu düşünürsek. Benzer şekilde, yerleşik kesimlerin ırkçılığının altında yatan şey, *kendilerini* bir başkasında tanımaktan ve aynı zamanda üretim süreçlerinin yersizyurtsuzlaşması yüzünden yerinden edilecekleri ve kimliklerini kaybedecekleri bir gelecekten duydukları korkudur. Sürekli değişmekte olan "risk altındaki özneleri" dışlayabilmek için mekânın parçalara ayrılması yüzünden yaşanabilir alanların giderek küçüldüğünü düşünürsek, aslında göçmenlerin varoluş koşullarının bütün nüfus için geçerli olacak şekilde genelleştirildiğini söyleyebiliriz. Günümüzün ırkçılığı, *hepimizi* içine alan ama bir türlü kabul etmek istemediğimiz bir durumun yarattığı hıncın bir yansımasıdır. Tam da kabul etmek istemediğimiz için bu durumu sürekli ötekilere atfederiz.

Bu yüzden, günümüz toplumlarında daha marjinal gruplara dayatılan kamusal önlemlerin yarattığı sorunları ciddiyetle analiz etmeliyiz. Kamusal tedbirler, sivil toplum ve yerelcilik arasındaki çatışma, "psikotrop maddelerin kontrollü dağıtımı" veya mülteci merkezlerinin açılması sorunlarını aşar. Buradaki mesele, temsil-sonrası demokrasinin politik biçimi, yani sağın, marjinal kesimleri mekânsal olarak dışlayarak örgütlemek

19 Bu olguyla ilgili olarak bkz. Mike Davis, *City of Quartz: Excavating the Future in Los Angles*, New York: Routledge, 1990.

istediği biçimidir. Sonunda, hem de belki de nasıl olduğunu hiç anlamadan başımıza gelecek olan "hakların olmadığı bir demokrasi"nin ilk adımı bu olacaktır.

Marjinal kesimlerin toplumsal ve politik haklarından asla taviz vermemeliyiz; muhafazakâr güçlerle çatışmaktan kaçınabilmek için onların problemlerinin salt teknik müdahalelere konu edilmesine izin vermemeliyiz. Bugün onların hakları, yarın bizim haklarımız olacak. Onların koşullarını iyileştirmek adına yapılan somut müdahaleler yerel isyanlarla karşılaşıyorsa, o zaman bu, vatandaşlığın yerliyurtlu tanımının tuzağından kendimizi kurtarmamız gerektiğini gösterir. İster ülke, ister kent, isterse mahalle düzeyinde olsun yerliyurtluluk artık vatandaşlık tanımını belirleyen boyut olamaz ve bunun nedeni sadece küresel ekonominin yersizyurtsuzlaşmış olması değil, daha ziyade yerliyurtluluğun demokrasi nosyonunun altını oyan yasaklar, kısıtlamalar, sınırlar ve bariyerler dikmesidir.

"Ulus devlet, doğumu (yani çıplak yaşamı) egemenliğinin temeli haline getiren devlet demektir."[20] "Yerli" sözcüğü, etimolojik olarak doğuma gönderme yapar, ama yeryurdun muhafazakâr bir biçimde savunulması, insan haklarını yerliyurtlulukla tanımlanan vatandaş haklarıyla birleştirmemize neden olmuştur. "Ulus devlet" ifadesinin müphemliği, insan haklarını vatandaş haklarına çevirirken, vatandaşlığa yerliyurtlu bir köken atfetmesinden kaynaklanır. Vatandaşların yaşadığı yeryurdun, vatandaşlığın *biyolojik* temelinden koparılabilmesine imkân vermesinin nedeni de budur. Öte yandan insan hakları demek, çıplak, doğal yaşamın daha baştan ulus devletin hukuki-politik düzeni içine kaydedilmesi demektir.

Demokrasiyi, aslında ona komplo düzenleyen bir rejimden korumak için, yeni vatandaşlık biçimleri ve yeni temsil düzeyleri icat edebilmemiz gerekiyor. Uyuşturucu bağımlılığından

20 Giorgio Agamben, "Noi rifugiati," *Luogo comune*, Haziran 1993, s. 1-4.

kaynaklanan biyolojik yıkıma karşı verdiğimiz yerel mücadelelerde edindiğimiz deneyimlerle bugün yaratmakta olduğumuz yeni boyut, tam da yeryurt-ötesi bir devlet, yani toplumsal ve kentsel mekânımızı oluşturan çoklu öznelerin eşit temsilini sağlayabilecek bir devlettir.

İsviçre'nin bazı kentlerinde (Cenevre ve Basel), sosyal hizmet uzmanlarıyla mahalle sakinleri arasında, kontrollü uyuşturucu dağıtımı yapacak merkezlerin açılmasıyla ortaya çıkan çatışmalar, uyuşturucu bağımlıları da dahil, tartışmanın farklı taraflarını bir araya getirmeyi amaçlayan bir aracılık alanının (*drogenstammtish*) oluşturulmasıyla sonuçlandı. Buradaki amaç, tarafların kendi deneyimleri, bilgileri ve somut çözümler elde edebilmek için hangi kuralların gerekli olduğuna dair görüşleri temelinde bir aracılık alanı yaratabilmekti. Bu ilk deneyimlerden ortaya çıkan "kent uzlaşısı", yerliyurtluluğa dayanmayan bir düzlemde değerlendirilmelidir, çünkü öznelerin kendi yaşamlarını koruma arzusunu ifade eden dillerin çokluğu, devlet yasalarının dayattığı kurallara göre, ancak bu düzlemde temsil edilebilir.

Elbette böyle bir deneyim, yeryurt-ötesi bir devletin yaratılmasının sadece bir ilk aşaması olabilir, ama bu deneyimleri (ne kadar deneysel olsalar da) asıl ilginç kılan şey, insan yaşamını korumak gibi çok somut bir sorundan doğmuş olmaları ve tam da buradan yola çıkarak, vatandaşlığın temelini yeni bir şekilde tanımlamaya çalışmalarıdır. Bu inisiyatifin somut niteliği, dolaysızca (yani dolayımlanmamış bir biçimde), uygulanışının yerliyurtlu boyuttan kaynaklanmaz; aksine bu somut nitelik, kendi kendilerini temsil eden bir aktörler çokluğunun, bizzat gerçekleştirmek üzere geliştirdikleri bir projenin sonucudur. Sürecin parçası olan insanların toplanma mekânı, tam da projenin tartışıldığı gayrimaddi ve yeryurt-ötesi düzlemin kendisidir. Yapılması gereken şeylerin maddiliğinden başlarsak ve farklı grupları ve birlikleri sadece teknik-araçsal bir biçimde

sürece katarsak, (tıpkı Zürih'teki Letten inisiyatifinde olduğu gibi) çete savaşlarına yol açtığımızla kalırız. Önleyici bir hizmeti veya herhangi bir toplumsal uygulamayı başlatmak için gerekli olan anlaşmalara varabilmemizi sağlayacak kurumsal kurallar olmadan, politika olmadan hiçbir somut çözüm elde edemeyiz.

Bu somut deneyimlerden çıkan yeryurt-ötesi bir devlet nosyonu, bu deneyimlerin özgünlüklerinin de ötesine geçer. O zaman bunu şöyle ifade etmeye çalışabiliriz:

1. Ne olursa olsun hakkında konuştuğumuz şey, aslında hep *insanların yaşamıdır*, yani dünyadaki varoluşumuzun biyolojik tanımıdır. Dolayısıyla "ev"e dair, insanın yaşadığı yerin en iyi nasıl örgütleneceğine dair bir söylem olarak, daima *eko*-lojik bir matristen yola çıkarız.
2. Özneleri bir araya getiren ve bu öznelerin kendilerini tanımlarken öncelikle başvuracakları *projeler* yaratmaya *ihtiyacımız* var. Post-Fordist toplumlarda politik temsil, gerçekleştirmek istediğimiz somut projelerden doğar. Temsil, gayrimaddi bakış açısına göre ve mümkün çözümler olarak geliştirilir. Böyle bir temsil, politik temsilin projelerin geliştirilmesi sürecinden önce geldiği ve dolayısıyla da aslında bu projelerin, hükümet tarafından oluşturulan parti koalisyonlarıyla *önceden* koşullanmış olduğu mevcut rejimin tam karşıtıdır. Mevcut politik model, post-Fordist toplumların sorunlarını çözmede artık yetersizdir, çünkü bu modelin kurucu mekanizması, sınıf veya çıkar temelli olmanın da ötesinde, daha bile *yerliyurtlu* olabilen politik çıkarlara bağlıdır. Bu politik modelin sonu aynı zamanda sağ ve sol arasındaki ayrımın da sonu demektir. Bununla birlikte, toplumun üyelerinin yaşam koşullarını korumak için gerçekleştirilmesi gereken projeler üzerinden bu ayrım hâlâ yapılabilir. Sağ ve sol, alternatif kutuplar olarak

önceden tanımlanamaz. Bu, post-Fordist toplumların temel sorunlarını çözmekten aciz olan aynı parti sistemini farklı bir biçim altında yeniden üretmekten başka bir anlama gelmez.

3. Temsil krizi, toplumsal yaşamla ilgili somut projelerin hayata geçirilmesine olanak verecek kuralların uzlaştırılması ve yorumlanması için mekânlar oluşturmanın başlangıç noktasıdır. Bu mekânlar, genel ve özel arasında, temel haklar alanı ve kadınların, erkeklerin fiili yaşam alanları arasında konumlanır. Böylece sivil toplum, içindeki farklı topluluklar temelinde yeniden tanımlanmış olacaktır. Alanda etkin olan topluluklar artık araçsal terimlerle tanımlanmaz, çünkü ele alınması gereken problemlerin tanımının sadece teknik değil, aynı zamanda hukuki, politik ve kurumsal olarak yapılması gerekir. Sivil toplum toplulukları ve sahip oldukları bilgi birikimi, kendi vatandaşlarının canlı emeğiyle işleyen bir "toplumsal makine"nin tanımlanmasına yardımcı olur.
4. Tam da *en derin deneyimlerimiz*, giderek daha da yoğun bir şekilde çeşitlendiği için, farklı özneler arasındaki *iletişim*, sadece dilsel bir niteliğe sahip olamaz, Habermas'ın teorileştirdiği "söylemsel demokrasi"den miras kalan sözlü ve yazılı biçimlerle sınırlanamaz. Farklı aktörlerin kendi projelerini hayata geçirirken kullandıkları diller, kendi düşüncelerini ve deneyimlerini etkili bir şekilde ifade edebilmelerini istiyorsak, çoklu olmak zorundadır. En yeni enformasyon teknolojileri, insani iletişimi en serbest şekillerde düşünebilmemize olanak verir. Bu yeni teknolojilerin, zihinsel modellerin figüratif temsiline dayalı bir iletişim modeli olma yönünde ilerlediğini görebiliyoruz. Etkileşimli teknolojilerde canlandırılmış imgeler sayesinde kurulan iletişim, sadece teknik bir uygulama olarak düşünülmemelidir, bunlar aynı zamanda "söylemsel demokrasi"ye dayalı

hukuk devletinin yazılı ve sözlü diliyle yan yana var olan farklı insan dillerinin bir örneğidir. İletişim sorunları, ancak dil yapılması gerekenlerin toplumsal olarak birlikte paylaştırılmasına yardımcı olduğunda, dilseldir. Daha iyi bir bütünleşme, farklı dillerin birlikte varoluşuyla yaratılır, zira bütünleşme sorunları dilsel olarak değil, ancak dili insanların içselliğini üretmenin bir aracı olarak görerek çözülebilir.

Dillerin çoğulluğu ve özgürlüğü toplumsal yaşamın önkoşuludur, ama tam da bu nedenle, ortak varoluş mekânlarını kurmakla ilgili kuralları oluşturmanın aracıdır. Dilin kurumsal niteliği, eylem alanının, kendilerini kendi terimleriyle ifade etmekte özgür oldukları takdirde kendi içselliklerini de kendileri "bildirebilecek/biçimlendirebilecek"[21] olan bir özneler çokluğuna doğru genişletilmesiyle güçlendirilir.

Birbirini takip eden mücadelelerin ve müzakerelerin bir sonucu olmaları nedeniyle bütün uzlaşılar aynı zamanda kısmi olacağı için, yukarıda saydıklarımızın, değişken bir geometri olarak düşünülen bir demokrasinin embriyonik bir biçimine işaret ettiğini söyleyebiliriz. Bununla birlikte, demokrasinin esası, tam da çatışmaları harekete geçirmesi, böylece farklı deneyimlerin ortaya çıkışının ve yerel rasyonaliteler arasında makul bir arabuluculuğun geliştirilebileceği mekânların oluşmasının koşullarını yaratabilmesidir. Makul olan, farklı öznel mantıklardan kaynaklanan çatışmaların tahammülsüzce bastırılması değildir, çünkü bu mantıklar toplumun kanı, canıdır ve onun zenginliğinin bir ifadesidir. Makul olan, bu farklı mantıkların açığa çıkmalarına, özgünlüklerini yitirmeden kendilerini eşit bir düzlemde ifade et-

21 Marazzi buradaki yüklemi *in-form* şeklinde yazarak, hem *inform*'un taşıdığı "bilgi verme, bilgilendirme, yol gösterme" anlamlarını,. hem de "kendini içten biçimlendirme" anlamını vermek istiyor. (ç.n.)

melerine ve bizi çok daha eşitlikçi birlikte yaşam tarzlarına götürecek olan mücadeleler ve çatışmalar yaratabilmelerine olanak sağlamaktır. Makul olan, "çorap çekmecesini" dostluk ve sevginin yeri olarak görebilmektir.

İtalyanca Basıma Sonsöz

İlk kez 1994'te İsviçre'de yayımlanan bu kitabın ortaya attığı meseleler, son birkaç yılda başkaları tarafından da layığınca incelendi, tartışıldı ve eleştirildi. Bu sayede bugün elimizde, bir üretim tarzı olarak post-Fordizm üzerine sayısız inceleme mevcut. Ancak tüm bu çalışmaların zenginliğine rağmen, ekonominin örgütlenmesindeki genel dönüşüm ve günümüzün politik yönetim biçimleri arasındaki bağlantıyı düşünebilme meselesi hâlâ bir problem olarak önümüzde duruyor. Buradaki zorluğun, tam da üretim ve iletişimin örtüşmesinden, yani daha 1980'lerde yeni çalışma tarzlarımızın sosyolojik sonuçlarına ilgi duyan herkes için hem açık hem de bir o kadar yeni olan, ekonomideki "dilsel dönemeç"ten kaynaklandığına inanıyorum. Dilin bir şaka olmadığı gerçektir, özellikle de dolaysız üretim gücü haline geldiğinde. Ve aslına bakılırsa 1990'larda, dilsel makine ve savaş aygıtı arasındaki mesafe, tahmin ettiğimizden çok daha az çıkmıştı.

Dilin üretim alanına dahil olmasının, ekonomik göstergeler üzerinde, özellikle de değerlenme süreçlerindeki kapitalist

komutanın ölçü birimi olarak işleyişleri üzerinde dolaysız sonuçları oldu. İktidar artık giderek yaşam biçimleri, sosyal toplulukların somut bedeni üzerindeki bir komuta olarak tanımlanıyor. İletişimi ve özneler arası ilişkileri işe koştuğumuzda, aslında duyguları ve hisleri ve nihayet insanların bütün bir yaşamını da işe koşuyoruz. 1990'larda işyerlerinde yaşanan acı, eziyet ve aşağılanma, neoliberalizmin düşmanca amaçlarını elbette ortaya koydu. Ama asıl paradigmatik kayma, komuta biçimlerinde, iktidarın eklemlenmelerinde yaşanıyor, çünkü iş-olarak-dilin yeni olan hiçbir yanı yoktur.

Post-Fordist ekonominin parasal ve finansal eklemlenmelerini inceleme gereğini bu yüzden duydum. 1998'de yayımlanan *Il Denaro va: Esodo e rivoluzione dei mercati finanziari* adlı kitabımda, geniş ailelerin ev yaşamına yatırım yapan yeni finansal ekonomiyi vurgulamaya çalıştım. Hane halkı tasarruflarının giderek borsa piyasasına taşınmasında, Asya, Brezilya ve Rusya'da yaşanan krizlerin öncüllerini gördüm. Tuhaf görünebilir ama sermayenin savaşa olan bağımlılığını açıklayabilmemizi sağlayan şey, tam da onun gerçek bir küresel krizden kaçabilme yeteneğidir. İstediğimiz şey yaşamla sermaye üretmekse eğer, o zaman iktidarın gözünde yaşamın ne kadar da değersiz olduğunu bir kere daha hatırlayalım isterim.

Nisan 1999

Bugünden geçmişe bakma olanağı sunan, tersten bir öngörü kitabı Sermaye ve Duygular. Yirminci yüzyılın son çeyreğinde ayyuka çıkan ekonomik ve politik krizin reçetesi olarak sunulan neoliberalizm ve küreselleşmenin, sonunda bir kâbus gibi dünyanın üzerine nasıl çöktüğünün izlerini sürmek mümkün bu kitapta. Kitap, krizlerle şekillenen bir geçiş dönemindeki dönüşümleri dışarıdan değil içeriden anlamayı öneriyor. Öyle ki bir kadının yerde bırakılmış çorapları her seferinde gidip yerine koyması kadar içeriden... Marazzi en gündelik deneyimlerimizden başlayarak dilin, iletişimin ve duyguların üretime nasıl dahil edildiğini, emeğin niteliklerinin nasıl dönüştüğünü, nasıl yeni bir öznellik üretiminin kurulduğunu araştırıyor. Sadece üretim süreçlerinin değil yönetim süreçlerinin de nasıl art zamanlılıktan çıkıp eşzamanlılıkla örgütlendiğini vurguluyor. Dağılıp yok olmakta olanın yerini alan yeninin yarattığı yıkımın, yaşam güçlerine açtığı savaşı gözler önüne seriyor. "Komuta biçimlerinde" ve "iktidarın eklemlenmelerinde" yaşanan "paradigmatik kaymanın" iki önemli hattı olarak borç ve savaşı öne çıkarıyor. Bu minvalde cinsiyetler arası, dinler veya mezhepler arası ya da etnik köken kaynaklı her türden ırkçılığı, çok cepheli bir dünya savaşını, göçü, her türlü güvencesizliği ve kırılganlığı, kentsel yıkımı ve tüm dünyayı saran gelecek kaygısını içeriden okuyor. Marazzi'ye göre sermayenin küresel krizden kaçarken savaşa sarıldığı ve yaşam güçlerine saldırdığı her yerde, bize düşen "iktidarın gözünde yaşamın ne kadar da değersiz olduğunu bir kere daha hatırlamaktır."

9 789756 056868

www.otonomyayincilik.com
iletisim@otonomyayincilik.com